

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

3 Modderlaarzen en vieze handen

Praktische theologie op de grond
MIRELLA KLOMP

15 De aarde trouw, voor Gods aangezicht

ARNOLD HUIJGEN

21 In bruikleen

Over verantwoord verpachten van
kerkelijke grond
THIJS TROMP

**33 Theologisch grondonderzoek met
predikanten als intermediair**

EDWARD POSTMA

42 Theologie en boerenbedrijf

Landbouw als vitaliteitsdonor voor het
gemeenteleven
GERT VAN KLINKEN

53 Een ongemakkelijke waarheid

Retorische strategieën van de prediker
als klimaatprofeet
CISKA STARK

EN VERDER

Aan de lezer | 1

Tips bij het thema | 13, 19, 31, 51, 66

Beeldmeditatie | 64-65

De scriptie (1) | 67

De scriptie (2) | 70

Foto's omslag voorzijde en binnenwerk:
*René Rosmolen, 'Groninger Ommelanden',
thematische beeldserie*

Theo (prof.dr. T.S.M.) van der Zee is hoofdredacteur van *Handelingen* en bijzonder hoogleraar Onderwijs in ethisch en religieus perspectief aan de Radboud Universiteit, Nijmegen. | theo.vanderzee@ru.nl

Anders aarden

Hittegolven, overstromingen, droogtes en migraties. Het zijn symptomen van ingrijpende klimatologische en ecologische veranderingen die zich in ons gemeenschappelijk huis voordoen. De veranderingen onderbreken ons verlangen naar steeds meer en om weg te werpen als het ons niet meer past. Ze plaatsen bovendien grote vraagtekens bij onze religieus geïnspireerde opvatting van de mens als heerser over vissen van de zee, vogels van de lucht en al het gedierte dat over de grond kruipt. Ze zetten ons narratief tussen haakjes dat tot nu toe legitimatie gaf aan ons omgaan met de grond.

Al is het tegen beter weten in, we geven het narratief niet graag op. Zouden we dat doen, dan vrezen we onze houvast kwijt te raken. Kan het wel anders? Utopische verhalen zijn als tegenspraak voor dat wat we gewoon zijn te doen en vinden. De christelijke traditie is vol van dergelijke verhalen. Zoals het *Zonnelied*, waarmee paus Franciscus zijn encycliek *Laudato Si'* opent en waarin gesproken wordt over broeder zon, zuster maan, broeder vuur en zuster aarde. Deze en andere verhalen presenteren een narratief dat uitnodigt om anders te zien en te handelen, en dat de belofte in zich draagt: ja, het kán anders.

Utopische verhalen ontspringen daarnaast aan het innovatief, vernieuwend en toegewijd handelen van agrariërs, circulair ondernemers, jonge klimaatbewegings, predikanten, rentmeesters, pastores, kloosterlingen en vele anderen. Met hun vernieuwende praktijken nemen ze een voorschot op de toekomst, provoceren het bestaande narratief, en nodigen uit het narratief *opnieuw* te vertellen. Ze dagen daarmee ook de theologie uit.

Handelingen biedt een platform aan de Protestantse Theologische Universiteit om haar onderzoeksproject te introduceren over onze verhouding tot de grond en de theologische interpretatie ervan. De praktische theologie vervult hierin vanwege haar oriëntatie op hedendaagse religieuze praktijken een onmisbare rol. Het project staat aan het begin en dit themanummer 'Theologie aarden' presenteert een verkenning van het vraagstuk, de handelingsverlegenheid van agrariërs, predikanten, rentmeesters en anderen, alsook de werkwijze en de ambitie om bij te dragen aan een vernieuwde, integratieve theologie.

Het inspirerende themanummer onder redactie van Mirella Klomp en Ciska Stark en met beelden van René Rosmolen is een uitnodiging om de modderlaarzen aan te trekken en niet bang te zijn om vieze handen te maken, nodig om nieuwe praktijken te ontwikkelen, nieuwe narratieven te vertellen en aldus bij te dragen aan vernieuwde theologie. Ja, heus, het kan anders. <

Modderlaarzen en vieze handen

Praktische theologie op de grond

'De aarde is van de Heer, en alles wat zij bevat.' Dit is niet het begin van een eigendomsakte, maar de jubelende aanhef van Psalm 24. In deze psalm verwoordt de psalmist hoe de grootheid en heiligheid van de Schepper voelbaar zijn in de aarde, de vaste grond onder de voeten van wie haar bewonen, te midden van een dreigende zee en woeste rivieren. Dieren, planten en de aarde heeft de Schepper aan mensen toevertrouwd om samen voor te zorgen, de aarde om te beheren zodat die leefbaar blijft voor alle schepselen. Het bewerken van de grond om voedsel te verbouwen maakt daar deel van uit. Het goede leven is leven in een land dat overvloedt van melk en honing, waar de vruchten van de aarde eerlijk worden verdeeld, waar mensen na gedane arbeid kunnen rusten onder de vijgenboom, genietend van de vrucht van de wijnstok.

Inleiding

G rond speelt vanaf het eerste bijbelboek een belangrijke rol in het verhaal van God met mensen: Genesis vertelt hoe God 'van het stof van de aardbodem' (*adamah*) de eerste mens maakte, Adam (*adaam* – aardling). Grond is een rode draad in zowel het Oude als het Nieuwe Testament: er wordt grond gegeven, grond vervloekt, grond beloofd. Grond wordt omgeploegd, ingezaaid en rust gegund. Er worden talenten ingestopt en weer uit opgegraven. God is de heer van de wijngaard, is de grondbezitter met loonwerkers, is de boer die zaait in de akker en oogst, is de tuinman.

De Protestantse Theologische Universiteit is onlangs gestart met een onderzoeksproject over 'grond'. Dat project gaat over de vraag

hoe we ons in Nederland tot de grond verhouden en hoe christelijk geloof daarin meedoet. Het project heeft als centrale vraag hoe een verantwoorde theologie ten aanzien van grond eruitziet, een theologie die recht doet aan wat in geloof voor christenen en geloofsgemeenschappen in Nederland belangrijk is, en die tegelijkertijd richting wijst naar een omgang met concrete gronden die in (onder andere) ecologisch en theologisch opzicht verantwoord is. Het project gaat op zoek naar de kwaliteiten van een theologische visie ten aanzien van grond, die christenen en geloofsgemeenschappen in Nederland kan gidsen naar zo'n verantwoorde, context-gevoelige en belichaamde theologie in het licht van eenentwintigste-eeuwse klimaat- en ecologische vraagstukken.

Dit is relevanter en urgenter dan ooit, want het staat er met de aarde niet goed voor. Steeds duidelijker wordt hoezeer klimaat- en ecologische veranderingen het leven op aarde bedreigen. De planeet warmt gestaag op, natuurgeweld neemt toe, biodiversiteit neemt af, lucht en water raken steeds meer vervuild, de bodem verschaalt en uitputting dreigt en er is sprake van rooibouw op natuurlijke hulpbronnen. Dit alles heeft nu al een wellicht onomkeerbare impact op de kwaliteit van leven van talloze mensen en dieren (IPCC 2022; Schumacher et al. 2022; Erisman et al. 2021).

De urgentie van klimaat- en ecologische vraagstukken vraagt om een vernieuwde, integratieve theologie, waar praktische theologie (en systematische theologie, kerkgeschiedenis, maar ook landbouwwetenschappen, biologie en filosofie) onderdeel van uitmaken. Integratief wil zeggen dat in die theologie handelingspraktijken, geloofspraktijken, overtuigingen en spirituele bronnen op elkaar betrokken worden en elkaar bevragen.

Zo'n vernieuwde, integratieve theologie is nodig om verder te helpen naar een verantwoord leven 'voor Gods aangezicht'; een leven tussen enerzijds een verantwoordelijke omgang met wat mensen van hun Schepper ontvangen en anderzijds een besef van afhankelijkheid, omdat de mens God niet is en de wereld niet redden kan (noch hoeft).

Zo'n theologie vormt een eigen kritische stem, die zich onderscheidt van het evangelie van een groene duurzame agenda of het voortbrengen van theorieën die veraf staan van de concrete handel en wandel van mensen.

De artikelen in dit themanummer zijn eerste verkenningen van wat onderzoek naar grond zou kunnen opleveren, door verschillende auteurs die deel uitmaken van het projectteam Grond. Dit eerste artikel leidt het themanummer in en schetst het inhoudelijke kader waarbinnen de genoemde bijdragen gelezen moeten worden.

Eerst beschrijf ik drie lacunes in het huidige ecotheologische veld, die het projectteam in de voorbereiding van het onderzoeksproject op het spoor is gekomen. Vervolgens laat ik zien tot welke uitgangspunten dit leidt voor het project Grond. In beide paragrafen stip ik – omdat *Handelingen* immers een tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap is – daarbij aan wat het eigene is van een praktisch-theologische invalshoek en/of wat de praktische theologie te doen staat. Tot slot vat ik samen wat praktische theologie, in samenwerking met andere theologische disciplines, kan bijdragen als het gaat om het formuleren van een theologisch antwoord op klimaat- en ecologische vraagstukken.

Kracht en zwakte van eco- en groene theologische doordenkingen

Internationaal staat sinds de jaren zestig van de vorige eeuw de aandacht voor vraagstukken van klimaat en natuur op de agenda van academische theologie – aanvankelijk als bijzaak, daarna met steeds hogere prioriteit. In handboeken over religie/theologie en ecologie zijn inmiddels verschillende indelingen gemaakt van ecotheologische benaderingen, scholen en discourses, elk met hun eigen dominante methoden en uitgangspunten, die onderling ook conflicteren. Conradie (2017, 73-76) onderscheidt bijvoorbeeld:

- *bijbelse hermeneutiek* – waarin ecologische wijsheid wordt gevonden in bijbelse wortels van de christelijke traditie);
- *systematische theologie* – met theologische noties als schepping, drie-eenheid, rentmeesterschap, voorzienigheid, genade en heil;
- *ethiek van een rechtvaardige samenleving* – een lijn van de Wereldraad van Kerken, met een accent op duurzaamheid in het Noorden, verbetering van leven in conflictsituaties in het Oosten en herstel van sociaaleconomische rechtvaardige verhoudingen in het Zuiden;
- *eco-feministische theologie* – met een kritiek op dominante logica's van beheersing en met erkenning van gender, *race* en klasse;
- *inheemse spiritualiteit* – met ecologische wijsheid uit bijvoorbeeld *indigenous traditions*;
- *dier-theologie* – met aandacht voor de intrinsieke waarde en integriteit van niet-menselijke schepselen);
- *missie en zorg voor de aarde* – postkoloniale kritiek;
- *multireligieuze dialoog* – samen optrekken met andere religies in doordenking van eco-vraagstukken.

Ondanks deze indrukwekkende hoeveelheid invalshoeken en internationaal onderzoek zijn er in Nederland tot op heden relatief weinig studies verschenen die ecotheologische thematiek doordenken in de nationale context. De encycliek *Laudato Si'* van paus Franciscus – die Gods genade overal in de schepping lokaliseert; de schepping te midden waarvan en via welke mensen deze genade kunnen ontvangen (Borgman 2016, 37) – is hier wel breed omarmd, maar nog niet naar de Nederlandse context vertaald.

De meest bekende ecotheologische publicatie van recente datum is *Groene theologie* van de hand van Trees van Montfoort (2019). Zij geeft een bijbels-theologische doordenking van wat een goede omgang met de aarde behelst. Daarnaast presenteert ze een wereldwijde, oecumenische oriëntatie op eco(feministische) theologie, door het werk van Gebara, Keller en Theokritoff te bespreken en te evalueren met het oog op een ecotheologie voor de Nederlandse en Vlaamse situatie (Van Montfoort 2019, 210).

Intussen ontbreekt het aan een overzicht en analyse van welke concrete maatschappelijke vraagstukken en discussies in Nederland theologisch gezien relevant zijn als het gaat om onze omgang met de aarde. De internationale handboeken laten zien dat ecotheologie alleen zinvol is wanneer die aansluit bij de concrete context en bij concrete vraagstukken. Alleen op die wijze kan de theologie een bijdrage leveren aan de doordenking van een verantwoord leven 'voor Gods aangezicht'.

Het eigene van de Nederlandse context

Als het gaat om de Nederlandse context, wat zijn dan op dit specifieke stuk van de aarde de grote klimaat- en ecologische vraagstukken die theologisch moeten worden doordacht?

In Nederland vormt de omgang met grond een uiterst belangrijk maatschappelijk vraagstuk, met name vanwege de relatief grote landbouwsector in Nederland; meer dan de helft van het Nederlandse grondgebied wordt gebruikt voor voedselproductie (CBS 2020). Vanaf de jaren vijftig ontwikkelde de Nederlandse landbouwsector zich tot koploper op het gebied van efficiënt produceren van plantaardig en dierlijk voedsel. Dankzij landbouw-

kundig onderzoek en technische innovaties is de opbrengst per hectare nergens ter wereld zo hoog als in Nederland – een topprestatie. De nadruk op efficiënt produceren in combinatie met toenemende marktwerking leidde tot schaalvergroting en steeds intensiever gebruik van de grond. Dit is een van de oorzaken van de uitputting en vervuiling van grond, bodemverdichting en verlies van biodiversiteit – de keerzijde van het succes.

De intensivering van landbouw en veeteelt heeft ook geleid tot het vergroten van de afstand tussen de herkomst van voedsel en de menselijke consumptie. Niet alleen is er een grote fysieke afstand – voedsel wordt over heel de wereld vervoerd – ook het aantal schakels in de productieketen is toegenomen. Productie en consumptie van voedsel zijn in de beleving van veel consumenten nauwelijks meer met elkaar verbonden. Mensen zijn in toenemende mate de binding met de grond en wat zij voortbrengt verloren (Korthals 2018, 9-18). Voor veel burgers in ons land is bovendien het contact met agrariërs minder hecht geworden. Dat raakt aan een ander element: het Nederlandse grondvraagstuk speelt zich af in een samenleving waarin het actuele debat ten aanzien van grond verhit is geraakt en gepolariseerd, zoals recente publieke en politieke discussies over natuurbeheer, stikstofreductie en biodiversiteit laten zien.

De theologie staat niet buiten deze ontwikkelingen. Kerken staan midden in deze samenleving: christelijke boeren, kerkelijke grondbezitters, gemeenteleden en predikanten bezitten, beheren, pachten of verpachten grond. Bovendien is de intensivering van de landbouw vaak gelegitimeerd vanuit een bepaalde opvatting

van 'rentmeesterschap': met intensieve landbouw zijn immers talloze monden gevoed.

Intussen manifesteert zich de schaduwzijde van deze opvatting. De grond is niet alleen een bron voor voedsel, maar de plaats waar medeschepselen (zoals insecten, schimmels en micro-organismen) leven, die een onmisbare rol spelen voor het leven van planten, dieren en mensen en voor gezond voedsel. De grond vraagt om respect en behoedzame zorg. 'Hoe verhouden we ons tot de grond?' is daarom niet alleen een groot en urgent maatschappelijk vraagstuk voor huidige en toekomstige generaties. Het is ook een theologisch vraagstuk dat grondige doordenking vraagt.

Die grondige doordenking is in Nederland aan de academie en in de kerk nog niet breed op gang gekomen, het Conciliair Proces voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping uit de jaren tachtig en negentig ten spijt. Geloof blijkt voor veel christenen geen rol te spelen in het vormgeven van een duurzame levensstijl of in het doordenken van de negatieve consequenties van het eigen handelen voor de aarde (I&O Research 2022). Het is de vraag hoe dat komt.

Een van de veronderstellingen van het projectteam Grond – zie ook de bijdrage van Arnold Huijgen hierna volgend – is dat theologie in Nederland zich in de afgelopen paar eeuwen heeft losgemaakt van de grond: het innerlijk, geestelijke en psychische aspecten krijgen vanuit een gelovig perspectief veel meer aandacht dan materiële aspecten als het lichaam, voedsel, grond, bezit en geld ('het slijk der aarde'). Dat is opmerkelijk, omdat de aandacht en de tijd die Nederlanders, christenen inluis, aan deze materiële aspecten besteden uiterst groot is.

Deze veronderstelde scheiding is in het licht

van klimaat- en ecologische ontwikkelingen problematisch en werkt betekenisverlies van geloof in de hand. Bijbel, christelijke praktijken en theologische tradities hebben er immers altijd van getuigd dat theologie betrekking heeft op het hele leven en de hele aarde en 'al wat zij bevat' en voortbrengt.

Opnieuw doordachte theologie ten aanzien van grond is daarom nodig; theologie die diagnoseert en gidst en daarmee de kerk dient, in al haar diversiteit.

Drie lacunes

• Ecotheologie is vaak te abstract

Kennis van ecotheologie blijkt theologen in de praktijk niet altijd te helpen, doordat de theorie abstract blijft en weinig richting geeft aan het concrete handelen. Ecotheologie heeft een scherp oog voor de kloof tussen ideaal en werkelijkheid, maar hoe de kloof overbrugd of gedicht kan worden, wordt vaak niet gearticuleerd. Om één voorbeeld te geven: in haar boek *Blessed are the consumers* geeft Sallie McFague (2013, xii) een vernietigende kritiek op 'de ketterij van het consumentisme' en presenteert vervolgens een kenotische levenshouding als mogelijk antwoord daarop. In het slothoofdstuk stelt McFague de vraag 'what's next?' en komt niet veel verder dan constateren dat die vraag geen gemakkelijk antwoord kent (207).

De kenotische optie snijdt theologisch hout, maar wat kan een pastor ermee als haar parochianen agrariërs zijn die de hypotheek van hun nieuwe CO₂-neutrale koeienstal alleen kunnen afbetalen als ze de maximale productiecapaciteit van hun bedrijf benutten? Stoppen met boeren, een sobere levensstijl aannemen en schuldsanering aanvragen? Niet zelden ontbreekt het in ecotheologie aan een brug

tussen de theologische theorie en de concrete leefwereld van mensen. Dat maakt theorieën moeilijk toepasbaar.

Hoe dit 'vertaalprobleem' uitpakt, bleek recent in de nascholing van predikanten. Deelnemende predikanten vertelden over hun handelingsverlegenheid als het gaat om het spreken over grond, landbouw, aarde, bijvoorbeeld in hun liturgische en homiletische praktijken. Zij zijn onder de indruk van de klimaat- en ecologische crises, zien het als hun theologische roeping om daar met gemeenteleden over te spreken of het in preken en gebeden te adresseren, maar voelen zich onvoldoende theologisch toegerust om het landbouwvraagstuk, de stikstofproblemen, de omgang met de natuur of een duurzame levensstijl te adresseren. Hoe theologie zo te vertalen dat het aansluit bij mensen, in plaats van dat het mensen uitsluit of vooral onbegrip oproept?

• Normatieve uitgangspunten sluiten niet goed aan

Wat er in praktijken aan theologie precies nodig is, is afhankelijk van de context. In bepaalde protestantse kringen wordt 'het heil in Jezus Christus' primair verstaan als een individuele aangelegenheid, die een geestelijke inspanning vraagt maar nauwelijks verbonden wordt met hoe mensen concreet omgaan met de aarde. In een dergelijke spirituele oriëntatie is het niet bijzonder relevant of men al of niet chemische bestrijdingsmiddelen gebruikt in de moestuin, een tegelparadijs in de achtertuin heeft of een voedselbos gaat aanleggen. Het lijkt erop dat vragen over de verantwoordelijkheid en bijbehorende keuzes voor een levensstijl in deze kringen hoegenaamd buiten beeld blijven. 'Groene theologie', zeker die vanuit ecofemi-

nistisch perspectief, is hier vaak ontoereikend, doordat die te weinig aansluit bij wat in deze context theologisch, en misschien ook economisch en agrarisch gezien van waarde is. Een verbreding van 'heil' als individuele notie naar een maatschappelijke notie, is daar waarschijnlijk kansrijker (cf. De Leede en Van Noppen 2021, 18-21).

In andere christelijke kringen wordt de noodzaak tot een duurzamer levensstijl juist wel scherp gevoeld en wordt de Bijbel 'groen' gelezen. Dat kan op haar beurt gepaard gaan met een dadendrang die niet geworteld is in een grondige theologische doordenking van het handelen van mensen, maar voortkomt uit een 'heerschappij van groen' die gemakkelijk kan ontaarden in dwingend moralisme (en soms hand in hand gaat met een eenzijdige groene lezing van de Bijbel).

Deze voorbeelden laten zien dat normatieve theologische grondovertuigingen van sommige groene of ecotheologie maken dat deze theologie moeilijk ingang vindt bij mensen met andere normatieve posities.¹ Adequate theologische communicatie vraagt om een gevoeligheid voor wat in een lokale context of doelgroep theologisch 'heilig' is, zodat van daaruit verder gewerkt kan worden. Praktische theologie heeft als het goed is die gevoeligheid: een van haar kerntaken is immers het observeren en beschrijven van wat zich voordoet.

• *Veel 'over' en weinig 'mét' de mensen om wie het gaat*

In de voorverkenning voor ons project Grond spraken we met diverse christelijke boeren over 'geloof op het boerenerf'. Een scharrelpluimveehouder met 8000 kippen zei:

'Het kwaad in het bedrijf? Dat is het systeem dat we er met z'n allen van gemaakt hebben. De landbouw ontwikkelde zich na de Tweede Wereldoorlog en daar zijn grote schuren uit voortgekomen, de export schoot omhoog, om onze rijkdommen te vergroten. Dat is niet goed, maar ik ben erin gerold. Je weet wel: je moet ermee stoppen, maar je bent pluimveehouder, je moet voort, er moet brood op de plank.'

Een andere boer, met een biologisch bedrijf, gaf aan dat hij niet zoveel 'heeft' met klimaatproblemen en vindt dat er soms zoetsappig gedaan wordt over de natuur, terwijl heersen over de aarde een opdracht is:

'Als ik morgen sterf, heb ik vandaag verantwoordelijkheid om goed met de grond om te gaan. We zijn geneigd de wereld naar onze hand te zetten. Je gaat in dit [het reguliere agrarische, MK] systeem zó voorbij aan wat God in de schepping gelegd heeft. We moeten dat minder onderdrukken, zodat het weer gaat functioneren.'

Dit is alledaagse theologie, die dagelijks op het land, het erf en in de stal wordt geleefd. Veel van de ecotheologische stromingen die Conradie noemt, bevatten theologische theorieën die zo ver van alledaagse praktijken en praktijkbeoefenaren afstaan, dat ze niet aansluiten en daardoor moeilijk ingang vinden. Ook Van Montfoort spreekt in *Groene theologie* vooral met theologen over ecologische vraagstukken. Om in gesprek te komen met agrariërs en kerkmensen, vraagt haar betoog nog om een vertaalslag.

Voor de praktische theologie ligt er een opgave om in de praktijk, samen met praktijkbeoefenaren te zoeken naar een verantwoorde theologie die werkt in en voor praktijken.

Praktische theologie bemiddelt immers de communicatie tussen enerzijds praktijken en praktijkbeoefenaren en anderzijds theologie, onder andere door te luisteren naar mensen. In het geval van boeren wordt er van alles gezegd over wat er op bijbelse of geloofsgronden anders moet, maar theorievorming is alleen geloofwaardig als die recht doet aan mensen die in die praktijken staan (maar zelf geen distantie tot die praktijken hebben) en evenmin zonder analyse en waardering ervan.

Grondlijnen

Om aan de genoemde lacunes voorbij te komen, gaat het onderzoeksproject Grond samen met betrokkenen de omgang met grond van christelijke geloofsgemeenschappen en christenen, fundamenteel doordenken vanuit praktijken en in het licht van bestaande theorie en nieuwe theorievorming. Bij dit aarden van theologie hanteren we de volgende uitgangspunten.

Concreet

Een perspectief op 'de aarde' is te groot en te abstract. Daarom behoeft onze omgang met de aarde een concrete focus. We hebben in dit project gekozen voor 'grond'. Dat had ook een andere focus kunnen zijn, die klimaat- en ecologische vraagstukken die op vergelijkbare wijze naar nieuwe theologie kan leiden, zoals dieren, bomen of water. Maar 'grond' lijkt ons onontgonnen en basaal genoeg om mee te starten. De focus op 'grond' helpt christelijk geloof en theologie opnieuw op de concrete werkelijkheid te betrekken, vanuit de (normatieve) overtuiging, dat het leven op aarde er vanuit gelovig perspectief iets toe doet. 'Grond' fungeert in dit verband als een ver-

zamelterm, die de ene keer naar de bodem verwijst, vervolgens naar zand- of kleigrond of tuinaarde, en dan weer naar een specifiek stuk land, maar altijd – en dat is wat de praktische theologie hier te bieden heeft – naar grond als concrete materie. Het zal dus gaan over het braakliggende landje achter de kerk, het kerkhof naast het kerkgebouw, de parkeerplaats van de kerk, de pastorietuin, de kerkelijke pachtgrond, et cetera.

> De focus op 'grond' helpt christelijk geloof en theologie opnieuw op de concrete werkelijkheid te betrekken, vanuit de (normatieve) overtuiging, dat het leven op aarde er vanuit gelovig perspectief iets toe doet.

Hier moet overigens worden verhelderd dat het project Grond nadrukkelijk geen theologie ván de grond zoekt, omwille van het bewustzijn dat bijzondere aandacht voor het belang van de aarde in de nazi-ideologie tot ongelukken heeft geleid. *Boden* is daar op onheilzame wijze verbonden met *Blut*. Tegelijkertijd kan dit een oorzaak zijn van een terughoudendheid onder theologen om zich na de Tweede Wereldoorlog überhaupt tot de grond te verhouden. Maar wanneer theologie zich tot de binnenwereld beperkt, tot het geestelijke, dan staat zij met de mond vol tanden in een tijd waarin de grond zelf om aandacht schreeuwt.

Aansluiten bij geleefde theologie in context

Een theologie over de omgang met de grond die geleefd geloof in lokale gemeenschappen serieus neemt, vraagt iets van de taal en de toon waarmee theologen het gesprek aangaan met boeren, kerkleden, gelovigen buiten de

kerk, ambtsdragers en lokale belanghebbenden.

Het project is daarom geen loot aan de stam van de groene theologie en profileert zich ook niet als propagandist voor 'ecotheologie'. Die termen suggereren een vooringenomen normativiteit, waar een deel van de geloofsgemeenschappen niet voor open zal staan of die bij voorbaat deelnemers diskwalificeert (denk aan wie een patriarchaal godsbeeld hebben of de mens boven andere schepselen plaatsen). Die normativiteit kan bovendien andere (bijv. economische, sociale, esthetische, theologische) motieven die mogelijk meespelen in het gesprek over de visie op en omgang met grond, onbedoeld naar de achtergrond drukken.

De normativiteit waar dit project Grond van uitgaat is dat christelijk geloof niet louter een geestelijke zaak is, maar dat materialiteit – en dus ook: hoe mensen aankijken tegen en omgaan met de grond – er in geloof toe doet. Daarbij heeft de praktische theologie tot taak om te beschrijven welke posities ten aanzien van grond er in het veld zijn (zie onder Vooruitblik), ook als die posities de normativiteit onder het project niet (direct) delen, in twijfel trekken of bestrijden.

Een vraag in het onderzoeksproject is daarom: welke aanknopingspunten biedt de christelijke traditie voor het verdere nadenken over geloof en wat vraagt dat van het (s)preken over, bidden voor, bewerken van de aarde? Systematisch-theologen en historici onderzoeken dat in literatuurstudie. Praktisch-theologen onderzoeken empirisch in en voor concrete (lokale) contexten welke aanknopingspunten en dilemma's het geloof van boeren, predikanten, pastores en geloofsgemeenschappen bevat.

Intradisciplinair

Het idee van een project over grond is ontstaan bij de praktisch-theologen, maar roept herkenning op bij kerkhistorici, systematisch-theologen en filosofen. De focus op grond biedt kennelijk ruimte om die te verbinden aan verschillende disciplinaire inzichten. Dat is ook nodig om tot fundamenteel onderzoek te komen: disciplines bevragen elkaar en dagen elkaar uit om overtuigingen, bronnen en praktijken in het heden en uit het verleden opnieuw te doordenken en op elkaar te betrekken. De taak van de praktische theologie is hier om het geleefde geloof in beeld te brengen: wat zijn lokaal waardevolle noties en praktijken die opnieuw kunnen worden doordacht en vruchtbaar gemaakt voor een verantwoorde theologische visie op grond?

Gidsend

Theologie moet mensen daadwerkelijk verder helpen. Dat veronderstelt allereerst een diagnose en het op gang brengen van theologisch probleembewustzijn: hoe kijken christenen aan tegen en hoe gaan ze om met de concrete grond die ze bezitten, bewonen, bewerken en verzorgen, en waarom zo? Vervolgens wordt gezocht naar een theologische visie die kan gidsen: een theologie die richting geeft voor een gelovige omgang met grond, die zowel in theologisch als in landbouwwetenschappelijk en ecologisch opzicht verantwoord en bruikbaar is.

Hiermee toont zich ook de maatschappelijke waarde van het project: met een verantwoorde theologische visie op grond, laten kerken zien dat een holistische benadering mogelijk is waarin verschillende waarden (economische, theologische, duurzame, etc.) in balans worden

gebracht. Daarmee kunnen ze een voortrekkersrol vervullen in de samenleving.

De praktische theologie heeft de schone taak in het maatschappelijk debat *good practices* van concrete geloofsgemeenschappen, initiatieven en praktijken voor het voetlicht te brengen, die tonen dat het – zelfs in een context van polarisatie – anders kan. Diverse maatschappelijke duurzame initiatieven zoeken momenteel gemeenschappen te creëren van mensen die zorg willen dragen voor de aarde en/via de grond; kerken zijn al gemeenschappen en kunnen inspirerende voorlopers en bondgenoten voor hen zijn.

Collaboratief

Qua methodiek zal het onderzoek in het project Grond collaboratief worden vormgegeven, specifiek in actieonderzoek. Dat krijgt vorm door het opzetten van *learning communities*, waarin diverse kerkelijke betrokkenen en maatschappelijke belanghebbenden samen experimenteren met nieuwe ideeën en praktijken ten aanzien van grond, waarin theologie volop meedoet.

Vooruitblik

In deze slotparagraaf vat ik samen wat praktische theologie kan bijdragen aan een antwoord op ecotheologische vraagstukken, waarbij ik tevens kort aangeef hoe de artikelen die volgen in dit themanummer van *Handelingen* daarvan iets laten zien.

Allereerst hamert praktische theologie (net als praktische religiewetenschap) op het aambeeld van de concreetheid: theologie ontspringt aan het concrete handelen. Anders gezegd: praktische theologie onderzoekt specifieke

praktijken en komt vanuit dat startpunt tot theologische theorievorming. Die praktijken en dat handelen zijn altijd contextueel bepaald. Kennelijk is het de praktische theologie tot op heden onvoldoende gelukt om deze benadering ook in het veld van de ecotheologie waar te maken.

In het project aan de PThU hebben we ervoor gekozen te starten bij 'grond', wat voor de praktisch-theologen betekent: vieze handen maken en modder aan de laarzen krijgen op specifieke grond; de dilemma's van agrariërs, erfbetreiders, predikanten, kerkrentmeesters en gemeenteleden serieus nemen. Het betekent ook: samen met hen reflecteren – ook door praktisch te experimenteren met specifieke stukken grond – op de vraag wat zij aan theologie nodig hebben om te komen tot een omgang met concrete grond die in ecologisch en theologisch opzicht verantwoord is.

Ten tweede: doordat de praktische theologie start met een beschrijving van 'wat en wie er is', wordt geen praktijk, overtuiging of partij op voorhand uitgesloten (zoals in sommige ecofeministische of bevrijdingstheologie wel gebeurt): het uitgangspunt is zo inclusief mogelijk, ook omdat niemand gemist kan worden in de zoektocht naar een theologisch antwoord op klimaat- en ecologische vraagstukken.

In het project Grond gaat het om de vraag welke geloofs- en grondpraktijken zich voordoen en wie daarin betrokken zijn. Zo komen intensief en extensief werkende agrariërs, 'defensieve' en creatieve kerkrentmeesters en parochiebestuurders, orthodoxe en vrijzinnige predikanten, pastores en geloofsgemeenschappen in beeld, met al hun ideeën en praktijken. Thijs Tromp, die in zijn bijdrage vanuit diaconaal perspectief

schetst hoe kerken in de zorg om de grond in pachtpraktijken voorlopers zouden kunnen zijn, geeft daar een voorbeeld van.

Ten derde, in het verlengde van het tweede punt: het werken met 'wat en wie er is' stimuleert het samen met de mensen in het veld ontwikkelen van een theologie die contextgevoelig is. Dat is mogelijk, doordat deze theologie niet alleen sensitief is voor verschillende theologische praktijken en visies, maar ook doordat deze aansluiting zoekt bij en werkt met wat zij in geleefde theologie van geloofsgemeenschappen en christenen ontdekt als 'datgene wat daarin van waarde is'. Daarmee kan het, in het geval van grond, predikanten en pastores dienen met een theologie die fijngevoelig is en taal en praktijken aanreikt die het besef uitdrukken dat alle mensen met de grond verbonden zijn en wat geloof vraagt van mensen in de goede omgang met de aarde.

De artikelen van Eward Postma en Ciska Stark verkennen hoe dit werkt. Eward Postma toont, aan de hand van de verhalen van predikanten uit een postacademische cursus, hoe zij hun relatie met grond in hun eigen omgeving exploreerden en daar theologisch op reflecteerden.

Ciska Stark laat, met het oog op het handelen van predikanten en pastores, zien hoe in de media retorische en religieuze motieven samen opgaan, als het erom gaat mensen te overtuigen van het verontrustende karakter van de klimaatverandering. Haar pleidooi voor een werkzame en geloofwaardige retoriek leunt op de verbinding tussen 'wat er is' aan harde feiten en aan profetische ambitie bij de prediker om zowel alarm te slaan als nieuw perspectief en hoop wekken. De verbinding in deze retorische stijl is bij uitstek contextueel.

Ten vierde realiseert de praktische theologie zich dat een overtuigende en motiverende theologie een integratief karakter heeft. Zij wordt gevoed door verschillende bronnen, overtuigingen en praktijken en het samenspel daartussen.

Daarom heeft deze integratieve theologie ook de bijbelse theologie, de systematische theologie en de kerkgeschiedenis nodig, zoals de bijdrage van Gert van Klinken laat zien. Hij verkent het potentieel van de historische casus van predikant, landbouwer en hoogleraar Jacobus Uilkens, die in agrarisch gebied bepleitte dat predikanten ook praktiserend landbouwer waren.

De systematisch-theologische bijdrage van Arnold Huijgen, die als respons op dit inleidende artikel volgt, laat zien hoe de disciplines elkaar aanvullen.

Tot slot leidt de praktische theologie niet alleen tot het bewustzijn dat, als het gaat om de omgang met de aarde, kerk en theologie in Nederland een fundamentele focus van grond behoeven, maar vernieuwt zij met die focus ook zichzelf en haar subdisciplines. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer ze ontdekt dat een diaconale benadering in het perspectief van de grond ook vernieuwd en verbreed kan worden. Daarnaast valt te hopen en te verwachten dat de nadrukkelijker samenwerking die de praktische theologie zoekt met andere (theologische en niet-theologische) disciplines, ook bijdraagt aan het door-ontwikkelen van de praktisch-theologische methodologie. <

Literatuur

- Borgman, Erik (2016). De sacramentele betekenis van zonnepanelen. Over theologie en duurzaamheid. *Radix* 42/1, 37-48.
- CBS (2020). Hoe wordt de Nederlandse bodem gebruikt? *Nederland in cijfers*. Editie 2020. <https://longreads.cbs.nl/nederland-in-cijfers-2020/hoe-wordt-de-nederlandse-bodem-gebruikt/#:~:text=Van%20de%20totale%20oppervlakte%20van%20voornamelijk%20uit%20woon%2D%20en%20bedrijven-terreinen>. Laatst geraadpleegd 2 mei 2023.
- Conradie, Ernst (2017). Christianity. In: Willis Jenkins, Mary Evelyn Tucker and John Grim, *Routledge Handbook of Religion and Ecology*. Abingdon: Routledge, 70-79.
- CVandaag (2023). Podcast #262. <https://soundcloud.com/cvandaagpodcast/262-jeffrey-jan-hoek-en-klimaatactivist-rozemarijn-over-groen-geloven-en-de-klimaatcrisis>. Laatst geraadpleegd 2 mei 2023.
- Erisman, Jan Willem, Wim de Vries, Ellen van Donk, Jelle Reumer e.a. (2021). *Stikstof. De sluipende effecten op natuur en gezondheid*. Hilversum: Lias.
- IPCC (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Edited by H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Lösschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama. Cambridge, UK and New York, USA. DOI:10.1017/9781009325844.
- I&O Research (2022). Christenen en klimaat. Opinieonderzoek I&O Research i.o.v. *Nederlands Dagblad* en Groene Kerken. <https://065.wpcdnnode.com/ioresearch.nl/wp-content/uploads/2022/11/christenen-en-klimaat-eindrappport.pdf>. Laatst geraadpleegd 2 mei 2023.
- Korthals, Michiel (2018). *Goed eten. Filosofie van voeding en landbouw*. Nijmegen: Vantilt.
- Leede, Bert de, en Koos van Noppen (2021). 'We nemen de zonde niet serieus.' Een interview met prof. Teus Hofman. *Kontekstueel* 35/6.
- Montfoort, Trees van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Schumacher, Dominik L., Mariam Zachariah, et al. (2022). High Temperatures Exacerbated by Climate Change Made 2022 Northern Hemisphere Soil Moisture Droughts More Likely. *World Weather Attribution* 2022. <https://www.worldweatherattribution.org/wp-content/uploads/WCF-NH-drought-scientific-report.pdf>. Laatst geraadpleegd 2 mei 2023.

Noot

- ¹ Een voorbeeld van de spraakverwarring die kan ontstaan wanneer de normatieve posities verschillen, is te horen in een recente podcast van CVandaag (#262) waarin christelijk klimaatactivist Rozemarijn van 't Einde en gereformeerd theoloog Jan Hoek met elkaar in gesprek gaan. Zij zijn het niet oneens, maar komen er ook niet toe elkaar te verstaan.

• PThU-project Grond

www.pthu.nl/grond

Informatie, folder en video over het project Grond van de Protestantse Theologische Universiteit.

Boeken

- Montfoort, Trees van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon. Het boek biedt een kritische samenvatting van het denken over theologie, geloof en duurzaamheid en vormt een inspiratiebron voor de toekomst. Dit 'beste theologische boek van het jaar' in 2019 wordt inmiddels gezien als een standaardwerk voor iedereen in en om kerken die 'groen' denkt.

- Alkemade, F. (2020). *De toekomst van Nederland. De kunst van richting te veranderen*. Bussum: Thoth.

- Armstrong, K. (2022). *De heilige natuur. Hoe we de relatie met onze natuurlijke omgeving kunnen herstellen* (A. Witteveen, Vert.). Amsterdam: Het Getij, Querido Facto.

De aarde trouw, voor Gods aangezicht

Intuïtief zullen velen systematische theologie eerder met de hemel dan met de aarde associëren, en eerder met abstracties dan met de concrete grond onder de voeten. In dit artikel, een respons op dat van Mirella Klomp, wil ik een *educated guess* wagen naar waar deze intuïtie vandaan komt, om vervolgens te betogen dat praktische en systematische theologie elkaar kunnen versterken. Systematisch-theologisch onderzoek heeft namelijk niet alleen met ideeën te maken, maar met het hele, concrete leven. Dit artikel loopt uit op enkele vragen bij het theologische werk dat te doen is in het kader van het onlangs opgestarte onderzoek Grond van de Protestantse Theologische Universiteit.

Platonisme voor het volk?

Friedrich Nietzsche heeft snerend opgemerkt dat christendom eigenlijk platonisme voor het volk is (Nietzsche [1886], 7). Daar legt hij de vinger op een zere plek. De klassieke theologische traditie is beïnvloed door het denken van de Griekse, meest platoonse, filosofie. Dat blijkt in de grotere waardering van het geestelijke ten opzichte van het lichamelijke en van het abstracte boven het concrete. Waar de schrijvers van het Oude Testament kennelijk geen moeite hebben met God die neerdaalt, en die handen en ogen heeft, heeft de traditie dit soort lichamelijkeid vaak geïnterpreteerd in termen van Gods aanpassing aan het beperkte menselijke begripsniveau. Daarnaast had klassieke systematische theologie (grof gezegd) de neiging om het

algemene voorrang te verlenen boven het particuliere en het abstracte boven het concrete.

Het westerse christendom heeft behalve van het platonisme de effecten meegekregen van de scheuren die het cartesiaanse denken heeft getrokken: tussen subject en object en tussen geest en stof. Waar het klassieke denken in het spoor van Aristoteles beide steeds – in verschillende constellaties – bijeenhield, neigt modern westers denken ertoe, geest en stof elk een eigen domein toe te wijzen (De Knijff 2013, 172-183).

Dat heeft een dubbel effect. Enerzijds domineren de natuurwetenschappen de universiteit, en is een naturalistische manier van denken gemeengoed geworden. Aan de andere kant is (christelijk) geloof gesubjectiveerd geraakt. Bijvoorbeeld in de bevindelijke tak van het

gereformeerd protestantisme is geloof zozeer een zaak van het innerlijk geworden dat de relatie met de buitenwereld gemakkelijk op het tweede plan geraakt.

Gelukkig is niet de hele theologie meegezogen in deze maalstroom van platonisme en cartesianisme. Juist het protestantisme heeft een indrukwekkende traditie van theologen die de concreetheid van het Oude Testament voluit serieus nemen, in ieder geval van Johannes Calvijn via Kornelis Heiko Miskotte tot Sarah Coakley (Huijgen 2021; Coakley 2000).

Met name Miskotte is interessant, omdat hij zich enerzijds verzette tegen de ideologie van *Blut und Boden* van de nazi's, terwijl hij anderzijds voluit instemde met Nietzsches adagium dat we de aarde trouw moeten zijn. In Miskottes typologie van 'heiden', 'jood' en 'christen' wordt de christen gekenmerkt door de gemeenschap met Christus én door een accent op de eschatologie (vgl. De Kruijf 1981). Dat accent betekent meer dan alleen dat de nadruk

> **De urgentie is evident en zet druk, ook op de traditionele disciplinaire werkverdeling in de theologie.**

van het verleden en heden naar de toekomst verschuift: het heden wordt in het licht van die toekomst ook voluit serieus genomen.

Gelukkig zijn er meer en recentere stemmen dan alleen die van Miskotte. Paus Franciscus heeft in de encycliek *Laudato Si'* (2015) lijnen uitgezet die het verdienen breder te resoneren dan alleen in rooms-katholieke kring. Dat de aarde ons gemeenschappelijk huis is en dat de vragen rond de aarde onlosmakelijk verbonden zijn met sociale gerechtigheid, zijn accenten die om theologische en praktische verwerking

vragen. Hoe dat kan en moet, is een open vraag. De urgentie is evident en zet druk, ook op de traditionele disciplinaire werkverdeling in de theologie. Juist het begin van een nieuw project als Grond biedt de mogelijkheid om de samenwerking van disciplines opnieuw te doordenken.

Systematisch in de praktijk

Om complexe vraagstukken aan te vatten, is integratieve theologie nodig, waarin verschillende disciplines op elkaar betrokken worden en samenwerken. Drie argumenten ondersteunen die stelling.

Ten eerste is het algemene probleem van de universiteit in de 21ste eeuw dat specialisatie zo ver gaat dat het universele kennisideaal, waarvoor de *universitas* ooit is opgericht, steeds verder uit beeld raakt (vgl. Verbrugge 2014). Aan de eerste universiteiten was het niet onmogelijk een overzicht te verkrijgen over de hoofdzaak van de kennis in de diverse faculteiten. Inmiddels is het onmogelijk om zelfs de eigen theologische subdiscipline geheel te overzien. Dat is logisch vanuit universitaire ontwikkelingen, maar niet per se helpend vanuit het perspectief van complexe problemen zoals die rond klimaat.

Ook de eigen aard van de theologie vereist integratief denken. Dat is het tweede argument. De reden waarom Bijbel-exegese niet bij de letterenfaculteit kan worden ondergebracht, de praktische theologie niet bij de sociale wetenschappen en de systematische theologie niet bij de filosofie, is de samenhang (hoe impliciet soms ook) met theologische vragen, inhouden, tradities en praktijken. Wat de systematische theologie betreft: de complexiteit van Bijbel-exegese voorkomt dat de dogmatiek ontaardt

in systeembouw, en de wisselwerking met praktijken zorgt dat zij recht doet aan haar object. Gods openbaring wordt immers in het concrete leven voor Gods aangezicht gekend. Luther zegt dat je theoloog wordt door te leven, dat is: door te sterven en verdoemd te worden (!), niet door te lezen, te begrijpen en te speculeren (Luther 1883, 5:163). Vertaald naar het project Grond: theologie ontstaat niet alleen aan een bureau door vingers die een toetsenbord beroeren, maar ook en vooral met beide benen op de grond en de handen aan het werk – met modderlaarzen en vieze handen, om met Mirella Klomp te spreken.

Het derde argument is het belangrijkste: om complexe vragen in kerk en samenleving aan te vatten, is een combinatie van perspectieven helpend. En de relatie tussen de grond enerzijds en geloof, kerk en theologie anderzijds is zo'n complex vraagstuk. Het vraagt inspanning om aan integratie te werken, maar het is nodig. De belijdenis dat de aarde en haar volheid van de levende God zijn (Psalm 24) en de praktijk waarin het land bewerkt of verpacht wordt, bestaan anders gemakkelijk naast elkaar. Een *théologie totale* is nodig om beide samen te laten klinken (de term is van Coakley 2013, 33).

Vragen om te beginnen

Het artikel van Mirella Klomp en de start van het project Grond roepen diverse vragen en aandachtspunten op.

Normativiteit

Deze vraag speelt op diverse niveaus. Hoe raken 'is' en 'ought' elkaar in het bijeenbrengen van ervaringen, praktijken en overtuigingen (theologische en andere overtuigingen)? Maar ook: de intentie bij het project Grond is om

vast te stellen welke theologische overtuigingen en praktijken helpen en welke hinderen bij het ontwikkelen van bijvoorbeeld een verant-

> *Om complexe vragen in kerk en samenleving aan te vatten, is een combinatie van perspectieven helpend.*

woorde gemeentetheologie. Wat is het criterium, de norm, om vast te stellen wat helpt en wat hindert? Wie stelt dat criterium, of waarschijnlijk: die criteria, vast?

Concreetheid

Klomp benadrukt dat het grondproject bedoelt aan te sluiten bij de grond zoals die zich aandient, die je met je handen kunt pakken. Dat accent is belangrijk en vernieuwend, maar ook complex. De roep om concreetheid is op zichzelf een abstract gegeven, en er is geen wetenschappelijk onderzoek mogelijk zonder abstractie. Hoe voorkomen we als theologische onderzoekers dat we onze eigen teleurstelling organiseren doordat onderzoek per definitie ook wegbeweegt bij concrete situaties? Belangrijker nog lijkt mij de hermeneutische observatie dat de grond nooit alleen maar 'is': altijd is de grond geladen met interpretatie. Dat kunnen we alvast leren van Nietzsche en Miskotte. De grond is de voorouderlijke grond, of bestaansmiddel voor de familie, of bron van verwondering.

Met andere woorden: het concrete en het abstracte hebben elkaar op diverse manieren nodig, omdat ze onlosmakelijk met elkaar verweven zijn. Voor de samenwerking van praktische en systematische theologie zal dit ook een voortdurende uitdaging zijn, die het verdient aangegaan te worden.

Diversiteit en pluraliteit

Deze vraag hangt met de vorige twee samen. Gemakkelijk kunnen klimaat en ecologie als 'linkse hobby's' worden beschouwd. De tegenstellingen in de samenleving worden op dit punt niet minder, maar eerder meer. De recente verkiezingsoverwinning van de BoerBurgerBeweging is wat dit betreft illustratief.

Ongetwijfeld zal de theologische waardering van grond in een context waarin zonde en genade de leidende theologische begrippen zijn, anders uitvallen dan in een context waarin bevrijding en vernieuwing meer centraal staan. En dan spreken we alleen nog maar over protestantse contexten. Een uitbreiding naar rooms-katholieke en andere christelijke contexten zal waarschijnlijk een nog breder palet van diversiteiten laten zien.

In het project Grond ontwerpen we een matrix waarin verschillende posities ten aanzien van de grond kunnen worden gevisualiseerd langs meerdere assen. Zo ontstaat een hulpmiddel om mogelijke posities die nu niet feitelijk worden ingenomen, te ontdekken en om de diversiteiten langs de verschillende assen met elkaar in dialoog te brengen. Ongetwijfeld zal de vraag naar normativiteit nog pregnanter worden als de diversiteit eenmaal in beeld gebracht is.

Coram deo

De voorgaande vragen waren nog wat formeel. Inhoudelijk is het perspectief van belang dat heel het leven zich voor Gods aangezicht (*coram deo*) afspeelt. Dat besef sijpelt in onze tijd gemakkelijk weg: dan bewerkt de boer 'gewoon' zijn land en doet de theoloog 'gewoon' onderzoek – alsof God er niet was. Dat de wereld niet enkel natuur is maar ook

schepping, dat tijd en ruimte geschonken zijn: het mogen geen pro-memorieposten worden. Van die belijdenis hangt namelijk heel de aard van ons in-de-wereld zijn af.

In het artikel van Eward Postma e.a. blijkt dat predikanten hun gemeenteleden niet zo gemakkelijk aan het denken krijgen over de relatie tussen geloof en levenswandel. Ook voor predikanten en theologische onderzoekers spreekt het niet vanzelf dat dit type verbindingen aanwezig is. Kan theologisch onderzoek zonder geloofsgesprek? Het lijkt me een vraag van het type of je je laarzen thuis kunt laten als je het land op gaat. <

Literatuur

- Coakley, Sarah (2000). *Religion and the Body*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coakley, Sarah (2013). *God, Sexuality, and the Self: An Essay 'On the Trinity'*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huijgen, Arnold (2011). *D. Divine Accommodation in John Calvin's Theology: Analysis and Assessment*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Huijgen, Arnold (2021). Calvin's Old Testament Theology and Beyond: Paradoxes, Problems, and Comparisons with the Approaches of Arnold van Ruler and Cornelis Heiko Miskotte. In: Bruce Gordon & Carl Trueman (ed.), *The Oxford Handbook of Calvin and Calvinism*. Oxford: Oxford University Press, 88-104.
- Knijff, H.W. de (2013). *Tegenwoordigheid van geest als Europese uitdaging. Over secularisatie, wetenschap en christelijk geloof*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Kruijff, G.G. de (1981). *Heiden, Jood en Christen. Een studie over de theologie van K.H. Miskotte*. Baarn: Ten Have.
- Luther, M. (1883-2009). *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*. Weimar: Böhlau.
- Nietzsche, Friedrich. *Jenseits von Gut und Böse* [1886]. Vorrede. In: *Werke in drie Bänden* 3. Köln: Könenmann, 1994, 5-8.
- Verbrugge, Ad, en Jelle van Baardewijk (red.) (2014). *Waar toe is de universiteit op aarde? Wat is er mis en hoe kan het bete?* Amsterdam: Boom.

TIPS BIJ HET THEMA

Boeken

- Janse, S. (red.) (2023). *Toegewijd. Over recht doen aan al wat leeft*. Utrecht: KokBoekencentrum.

- Samuel, M. (2022). *Jona zonder walvis: Een profetie voor Nederland*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

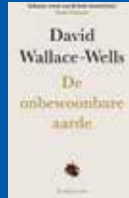
- Ool, M. van. (2023). *De Aarde, opnieuw. Over het terugvinden van de Plek*. Zeist: KNNV Uitgeverij.

- Thunberg, Gretha (2022). *Het klimaatboek*. Amsterdam: De Bezige Bij.

- Paus Franciscus. (2016). *Laudato Si'. Geprezen zijt Gij. Over de zorg voor ons gemeenschappelijk huis*. Brussel: Licap / Halewijn.

- Vos, Marjoleine de (2020). *Je keek te ver. Een wandeling*. Amsterdam: Van Oorschot Terloops.

- Porcelijn, B. (2017). *De verborgen impact. Alles voor een eco-positief leven*. Amsterdam: Volt.

- Wallace-Wells, D. (2020). *De onbewoonbare aarde*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Films

- *Onder het maaiveld* (2023)
Over de ongeziene wereld onder onze voeten. Deze film neemt je mee op een fascinerende

ondergrondse reis, waar de microscopische wereld van de aardbodem tot leven wordt gebracht.

- *Paved Paradise* (2023)
Hoe kan de meest duurzame biodiversiteit eruit zien? Een film van wetenschapsjournalist Hidde Boersma en filmmaker Karsten de Vreugd.

In bruikleen

Over verantwoord verpachten van kerkelijke grond

Onlangs verscheen de film *Onder het maaiveld*. Deze opvolger van *De nieuwe wildernis* (2013) geeft een fascinerend beeld van de verwevenheid van wat zich onder de grond afspeelt en wat boven de grond komt. Wormen, springstaartjes, schimmels, bacteriën zorgen voor een voedselrijke bodem, die op haar beurt gezond voedsel voortbrengt. De film maakt pijnlijk duidelijk hoezeer de grond te lijden heeft onder wat mensen haar aandoen. Intensieve bemesting, gif en het toepassen van monocultuur hebben funeste gevolgen voor het leven in de grond, maar ook voor insecten boven de grond, voor vogels en andere dieren en uiteindelijk ook voor de mens. Het kan anders, dat laat de film zien. Het moet anders, dat maakt de natuur ons duidelijk. En de tijd is kort.

Dit artikel gaat over de grond die kerken bezitten en die door diaconieën en kerkrentmeesters verpacht wordt aan agrariërs. Het is geschreven vanuit een diaconaal perspectief. De grond van kerken heeft immers ook een morele en een theologische dimensie. De vraag van dit artikel is hoe kerken vanuit een diaconaal perspectief op een theologisch verantwoorde manier kunnen omgaan met de grond die zij verpachten.

Horizon

De vraag naar verantwoord gebruik van de diaconale grond maakte tot op heden geen deel uit van diaconaal onderzoek. Dat pachtinkomsten een wezenlijke pijler vormen onder het diaconale werk in Nederland was bekend. Diaconieën ondersteunen met deze inkomsten de diaconale praktijk jaarlijks met miljoenen

euro's. Toen echter bij mij, als laatkomer, de urgentie van de klimaatverandering goed door-drong, kwam ook de grond zelf in beeld. De klimaatverandering stelt ons voor vragen van een geweldige omvang.

Het laatste rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) laat er geen twijfel over bestaan: de klimaatdoelen uit het Parijsakkoord om de opwarming van de aarde te beperken tot 1,5 graden Celsius ligt buiten bereik (IPCC 2022). Alleen als overheden, bedrijven en burgers alles op alles zetten valt een opwarming nog te beperken tot 2 graden Celsius, wat al dramatisch zal uitpakken voor al wat leeft.

Het IPCC-rapport laat zien dat klimaatverandering nu al leidt tot ingrijpende en deels onomkeerbare gevolgen voor mensen, dieren en planten. Natuurrampen komen steeds vaker

THEMA

voor en zijn heftiger als gevolg van extreme weersomstandigheden. Naar schatting leven 3,3 tot 3,6 miljard mensen in een context die zeer kwetsbaar is voor klimaatverandering. Miljoenen mensen lopen het risico om binnen afzienbare tijd getroffen te worden door acute onzekerheid rond voedsel, water en huisvesting.

Ook de landbouwsector wordt geconfronteerd met de gevolgen van klimaatverandering. Extremere weersomstandigheden leiden tot droogte of juist tot wateroverlast. Hagel en zware wind beschadigen de oogst, kassen en stallen. Grootvee, kleinvee en pluimvee lijden steeds vaker onder hittestress. Tegelijk zucht de landbouw onder de maatregelen die nodig zijn om de uitstoot van CO₂ en stikstof te verminderen, om klimaatverandering tegen te gaan en natuurherstel te bevorderen. Veel boeren zien zich gedwongen om hun bedrijfsvoering aan te passen of om hun bedrijf op te doen. Het leidt tot protest en verontwaardiging en tot hoogoplopende politieke spanningen. En dit is nog maar het begin: de implementatie van Europese richtlijnen over waterkwaliteit zullen de komende jaren nog veel meer van agrariërs en andere grondbeheerders vragen.

Het klimaatvraagstuk heeft er inmiddels toe geleid dat *climate change* en *climate justice* hoog op de internationale agenda van diaconale organisaties en diaconaal onderzoek staan (Beros e.a. 2022). Hoe staat het met de aandacht voor duurzaamheid in het Nederlandse diaconaat?

Duurzaamheid in diaconaat

Kenmerkend voor de stand van zaken in ons land is de klassiek geworden definitie:

'Diaconaat is het handelen vanuit kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van met name sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen, en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen.'

(Stoppels 2004, 13)

De auteurs van deze definitie zijn zich ervan bewust dat deze geen ruimte biedt voor de zorg voor de schepping:

'Aan diaconaat met betrekking tot de schepping [...] hebben we in dit boek geen aandacht geschonken. [...] In evaluatieve zin dient te worden opgemerkt dat dit een zaak is die meer en bredere belangstelling verdient in een volgende uitgave. Tegelijk moet gezegd worden dat hierover verschillend wordt gedacht. Scheppings-diaconaat als zodanig is nog omstrede, omdat sommigen diaconaat willen beperken tot mensen.'

(Well en Stoppels 2004, 397-98)

In *Diaconaal doen doordacht*, het derde Handboek Diaconaat, verschijnt de beloofde bijdrage, in de vorm van een hoofdstuk over duurzaamheid en diaconaat van Christaan Hogenhuis (2018). Hij sluit aan bij de stelling van paus Franciscus in *Laudato Si'* (2016) dat het in het geloof niet alleen gaat om de God-menselijke betrekking, maar 'dat mensen geroepen zijn om hoeders te zijn van Gods handwerk, en dat dit essentieel is voor een deugdzzaam leven, en geen optioneel of secundair aspect van de christelijke ervaring' (187). Hogenhuis merkt daarbij op dat dit om de een of andere reden in Nederland in de kerken niet doorklinkt.

'In preken wordt er nauwelijks iets mee gedaan, is de indruk. In theologische opleidingen en onderzoek komt het zo goed als niet aan de orde. Ook in de wereld van de diaconiewetenschap speelt het tot nu toe een marginale rol.'

(Hogehuis 2018, 188)

Trees van Montfoort is in haar baanbrekende boek *Groene theologie* (2019) iets positiever gestemd over de aandacht voor duurzaamheid in de diaconale praktijk:

'Diaconie gaat steeds vaker niet alleen over sociale maar ook over ecologische thema's.' Maar ze vervolgt: 'Al gebeurt er dan in kerken veel goeds op het gebied van duurzaamheid, het blijft vaak beperkt tot diaconaat en kerkbeheer. Het zijn vooral de doeners die het beeld bepalen, de door-denking blijft achter.'

(Van Montfoort 2019, 13)

> Kerken zijn zich in toenemende mate bewust van hun verantwoordelijkheid voor verduurzaming, maar relatief weinig actief bezig met groene activiteiten.

Dit vermoeden wordt bevestigd in onderzoek van Kaski en de Christelijke Hogeschool Ede (Hense, Bernts, en Kregting 2019; Ziel 2021). Kerken zijn zich in toenemende mate bewust van hun verantwoordelijkheid voor verduurzaming van de natuurlijke leefomgeving, maar 'relatief weinig kerken zijn actief bezig met groene activiteiten' (Ziel 2021, 28). Het beeld dat uit literatuur naar voren komt, is dat het bewustzijn van het belang van duurzaamheid in kerken toeneemt, maar dat de praktijk achterblijft en dat die praktijk is uitbesteed aan de diaconie en het kerkbeheer, het domein van de 'doeners'.

Een diaconaal perspectief

Waarom zou aandacht voor duurzaamheid deel uit moeten maken van het diaconaat? Is dat vooral vanwege het praktische karakter? We raken hier aan een hardnekkige misvatting die het diaconaat versmalt tot de praktische poot van de kerk (vgl. Tromp en Meijers 2020). Handelen ten gunste van mensen in nood is geen uitvloeisel van het geloof, als zou het geloof vooral een zaak van de ziel zijn. Het dienen van elkaar is de belichaming van het geloof. Diaconaat is een integraal en onmisbaar deel van geloofwaardig kerk-zijn (Nordstokke 2019).

> In klassieke zin wordt het diaconaat opgevat als barmhartigheid en gerechtigheid dóór mensen vóór mensen in nood, gericht op het herstel van rechtvaardige verhoudingen.

Een tweedeling tussen geestelijke en materiële aspecten van geloven zou kunnen verklaren waarom de aandacht voor duurzaam omgaan met niet-menselijke schepselen in kerken zo langzaam op gang komt.

Hoe kan de aandacht voor duurzaamheid, en in dit geval speciaal de zorg voor de grond, vanuit een diaconaal perspectief onderbouwd worden?

De antropocentrische en sociale focus van het diaconaat werkt belemmerend. In klassieke zin wordt het diaconaat opgevat als barmhartigheid en gerechtigheid dóór mensen vóór mensen in nood, gericht op het herstel van rechtvaardige verhoudingen. De bevrijdingstheoloog Leonardo Boff (1997) pleit er al decennia lang voor om het begrip 'arme' te verbreden naar de aarde zelf als de 'Grote Arme'. De natuur wordt uitgebuit vanuit precies

dezelfde logica die de onderdrukten en de verarmde klassen uitbuit.

Boff (2016) ziet in paus Franciscus een bondgenoot, die in de encycliek *Laudato Si'* (2016, 53) schrijft:

'Nooit hebben we Moeder Aarde zo mishandeld en verwond als in de voorbije twee eeuwen.'

Door de aarde als arme te beschouwen kunnen de diaconale grondwoorden 'barmhartigheid' en 'gerechtigheid' leidend blijven. De zwakte van deze visie is dat die gevangen blijft binnen een antropocentrisch subject-object schema: de mens heeft de aarde mishandeld, het is nu aan de mens om de aarde te redden.

Een manier om deze subject-object dynamiek te overstijgen is om barmhartigheid en gerechtigheid te verstaan tegen de visionaire horizon van het 'in vrede samenleven van mensen met verschillende achtergronden' (Tromp 2020). Het draait in het diaconaat vaak om helpen, het gaat in het diaconaat ten diepste om 'in vrede samenleven'. Hulp is 'slechts' een zo kort mogelijk durende interventie op weg naar verzoening en inclusief samenleven.

Achter deze opvatting schuilt een mensvisie die recht wil doen aan de onderlinge afhankelijkheid van mensen, niet als nadeel maar als de wijze waarop menselijk samenleven mogelijk wordt, vergelijk het paulinische beeld van het lichaam van Christus (1 Korintiërs 12). Deze wederzijdse afhankelijkheid zou verbreed kunnen worden naar de verwevenheid van al het leven op aarde. De wijze waarop mensen met de levende en niet levende medeschepselen omgaan brengt schade toe aan dieren, planten en aan de grond. Die schade raakt ook de men-

sen, de meest kwetsbaren het allermeest. Op deze wijze kan 'in vrede samenleven' worden opgevat als 'samenleven met alle levende en niet levende niet-menselijke schepselen', als medebewoners van 'ons gemeenschappelijk huis' (*Laudato Si'*). Het doet een appèl op mensen om hun eigen plek in te nemen te midden van de andere schepselen, niet als heersers maar als medeschepselen.

In deze lijn kan ook aangesloten worden bij de centrale plaats van voedsel in het diaconaat. Het (eerlijk) delen van voedsel en de gezamenlijke maaltijd worden in de diaconaatwetenschap beschouwd als het (liturgisch) hart van de diaconale praktijk (Meijers 2019; Rouwhorst 2019). Het hart van de gemeenschap wordt zichtbaar als de vruchten van de aarde worden ontvangen, gezegend, gebroken, gedeeld en samen genoten. De maaltijd belichaamt de gemeenschap van vrede en kan verbonden worden aan de eerbied voor de grond, voor planten en dieren en voor agrariërs en alle anderen die voor voedsel zorgen. Deze diaconale notie van gemeenschap biedt de gemeenschap, die de grond bezit, ook perspectief om de opbrengsten van de grond zelf af te nemen.

Cruciaal voor een vruchtbaar diaconaal perspectief op 'de grond' lijkt ons de erkenning en waardering van de verwevenheid van mensen met dieren, planten, micro-organismen, water en grond. Het eerbiedigen, ontvangen en vieren van deze verwevenheid door mensen (het blijft antropocentrisch) is de basis voor een verantwoord eco-diaconaat (Beros e.a. 2022), dat zich niet alleen richt op het lenigen van nood, als gevolg van de uitbuiting van de aarde, maar ook op het voorkomen van lijden door een nieuwe verhouding te vinden tot het niet-menselijke geschapene.

De grond

Bijna veertig procent van het landoppervlak van de aarde wordt gebruikt voor agrarische doeleinden (twee derde voor grasland, een derde voor akkerbouw, waarvan een derde deel voor het verbouwen van voedsel voor vee. Een kwart van de landbouwgronden wereldwijd is inmiddels uitgeput. Veel landbouwgronden lijden onder verschraling, verdroging, verzuring

> Cruciaal voor een vruchtbaar diaconaal perspectief op 'de grond' lijkt ons de erkenning en waardering van verwevenheid van mensen met dieren, planten, micro-organismen, water en grond.

of vervuiling (*World Food and Agriculture. Statistical Yearbook 2021*). In Nederland is ruim de helft van de grond in gebruik voor agrarische doeleinden (2,2 miljoen hectare).

Volgens ecologen en landbouwwetenschappers kan een zorgvuldige omgang met de grond een bijdrage leveren aan het beperkt houden van de opwarming van de aarde en aan het bevorderen van biodiversiteit (University of Minnesota 2018). Door meer CO₂ in de bodem vast te houden kan de opwarming van de aarde beperkt worden. De belangrijkste winst is echter te halen uit het reduceren van vleesconsumptie, waardoor minder landbouwgrond nodig is voor veevoer. Daarmee kan ook de kap van bossen beperkt worden, wat op zichzelf al een forse reductie van de CO₂-uitstoot impliceert. Niet-kerende grondbewerking (minder vaak en minder diep ploegen) levert eveneens een bijdrage aan bodemverbetering en CO₂-opslag in de grond. Dat geldt ook voor het

begroeid laten van akkers in de winter met zogenaamde rustgewassen. Dat helpt om CO₂ vast te houden in de bodem waardoor minder mest nodig is. Om biodiversiteit te bevorderen kunnen agrariërs het land minder vaak maaien, bomen en struiken planten, minder monocultuur toepassen, kruiden inzaaien of met strokenteelt werken. Schimmels en andere micro-organismen, insecten en vogels varen hier wel bij. Uiteindelijk werkt dit ook positief uit op de kwaliteit en de smaak van de producten.

Al deze maatregelen lossen de klimaatproblemen niet op – de grootste winst is immers te halen uit het verminderen van het verbranden van fossiele brandstoffen (Calverley en Anderson 2022) – maar ze zijn wel onmisbare bouwstenen van een integrale aanpak. Verantwoord omgaan met de grond is essentieel om de aarde voor de toekomst enigszins leefbaar te houden voor de inmiddels acht miljard mensenkinderen en hun ontelbare medeschepselen.

Kerken en grond

Precieze gegevens over de omvang van kerkelijk grondbezit in Nederland zijn niet voorhanden. Volgens een niet-gepubliceerde inventarisatie op basis van onderzoek bij het kadaster is naar schatting tussen de 28.000 en 35.000 hectare in het bezit van protestantse kerken (ca. 1,3 procent van de landbouwgrond in Nederland). Hoeveel grond de Rooms-Katholieke Kerk en religieuze ordes en congregaties in Nederland bezitten, is niet bekend. Na de Reformatie confisqueerden stadsbesturen en statelijke overheden een groot deel van de landerijen van de Rooms-Katholieke Kerk en van kloosterordes. Later verkochten zij een deel daarvan aan particulieren en ook aan kerken.

Protestantse kerken en diaconieën hebben hun grond dus ook verkregen uit schenkingen en middels aankoop. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan, onttrekt zich grotendeels aan de waarneming en verschilt per regio (zie bijvoorbeeld voor de geschiedenis van het grondbezit in Friesland: Faber 1972).

Een deel van het kerkelijk grondbezit wordt beheerd door kerkrentmeesters, een ander deel door diaconieën. Beide colleges worden daarin vaak ondersteund door rentmeesters, daartoe beëdigde functionarissen die namens de eigenaar de grond beheren. Het grootste deel van de kerkelijk grond wordt verpacht aan agrariërs.

Kerkrentmeesters gebruiken de pachtopbrengsten voor de intern-kerkelijke doelen, bijvoorbeeld voor het onderhoud van kerkgebouwen en begraafplaatsen of voor traktementen. Diaconieën besteden hun pachtopbrengsten aan diaconale doelen, zoals onderlinge zorg, stille hulp, regionale stichtingen voor noodhulp, straat- en buurtpastoraat, inloophuizen, landelijk werkende organisaties, internationale organisaties en noodhulp. De kas van de kerkrentmeester en die van de diaconie zijn – zoals het hoort – strikt van elkaar gescheiden.

Tijdens onze eerste verkenning bleek dat diaconieën en kerkrentmeesters niet gewend zijn om gegevens over hun grondbezit publiek bekend te maken; de pachtpraktijk is gebaat bij rust en vertrouwen. Vertrouwelijkheid past daarbij.

Pacht en duurzaam beheer

Hoewel het aandeel van de kerkelijke grond in het totaal van de landbouwgrond relatief gering is, is het vanuit een diaconaal perspectief en in het licht van de ecologische en klimaatcrisis legitiem én urgent om te vragen hoe zij voor hun grond zorgen.

Uit onze eerste verkenning blijkt dat de meeste kerkelijke grondeigenaren duurzaam grondbeheer een warm hart toedragen, maar ook dat zij niet voorop lopen om dit binnen hun eigen pachtovereenkomsten te stimuleren. Onderzoekers van Kaski en de Christelijke Hogeschool Ede stelden eerder al vast dat sommige kerken mogelijkheden zien voor duurzaam verpachten van hun grondbezit, maar dat ze te maken hebben met pachters die niet willen omschakelen naar een duurzame vorm van landbouw (Ziel 2021). Uit onderzoek van studenten van de PThU blijkt dat kerkrentmeesters ook beducht zijn om stelling te nemen in het gepolariseerde debat tussen overheid en boeren (Noordzij e.a. 2022, 13).

Daarnaast zijn er praktische bezwaren. Het huidige pachtstelsel biedt verpachters momenteel namelijk weinig mogelijkheden om met pachters afspraken te maken over duurzaam bodembeheer (Pleijte e.a. 2020). Er zijn drie vormen van pacht: reguliere pacht, geliberaliseerde pacht en erfpacht.

- In overeenkomsten van *reguliere pacht* (voor minstens zes jaar maar doorgaans veel langer) mogen geen voorwaarden voor duurzaam bodembeheer worden opgenomen. Wel kunnen met pachters op vrijwillige basis afspraken gemaakt worden om tegen een verlaging van pachtprijs aangepast beheer toe te passen.
- Bij *geliberaliseerde pacht* (voor pachttermijnen tot maximaal zes jaar) mogen wel voorwaarden worden toegepast, zij het in beperkte mate. Het gaat dan om het gebruik van organische of ruige mest (in plaats van kunst- of drijfmest), het verlagen van de wiellast van landbouwmachines, toepassen van rustgewassen, van biologische gewasbescherming of van ecologisch randbeheer.

- Bij *erfpacht* mogen, net als bij de geliberaliseerde pacht, ook afspraken gemaakt worden over het beheer en gebruik van de grond, maar ook hier zijn de mogelijkheden beperkt. Pachters kunnen wel afspraken maken over aanvullende beloningen voor duurzaam beheer: hoe beter agrariërs presteren op het gebied van stikstofuitstoot, natuurlijke gewasbescherming of dierenwelzijn, des te hoger de beloning.

Momenteel is nieuwe pachtwetgeving in voorbereiding die, naar het zich laat aanzien, meer ruimte zal bieden om criteria op te nemen voor het bevorderen van de bodemkwaliteit.

> *Bepleit kan worden dat diaconieën en kerkrentmeesters juist het voortouw nemen rond duurzaam beheer en de door hen verpachte gronden.*

Intussen hebben de Europese en nationale overheden niet stilgezeten. In januari van dit jaar is het nieuwe Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) ingegaan (<https://www.rvo.nl/onderwerpen/glb-2023>). Om aanspraak te maken op de subsidies binnen het GLB, moeten agrariërs voldoen aan zogenaamde vergroeiingseisen. Deze zijn nu niet meer facultatief. Aanvullend op deze subsidies kunnen boeren gebruikmaken van de eco-regeling: hoe meer een boer investeert in eco-activiteiten (natte teelt, zaaien van kruiden, niet-kerende grondbewerking, werken met rustgewassen, strokenteelt, laat maaien, vroeg oogsten, aanplant van bomen en struiken), des te meer subsidie ze ontvangen. Naar verwachting zal het aantal gesubsidieerde eco-activiteiten de komende jaren verder toenemen.

Dit suggereert op het eerste gezicht dat diaconieën en kerkrentmeesters op hun lauweren kunnen blijven rusten. De (subsidie)regels van de overheid zullen het beheer van de grond immers vanzelf ten goede keren. Op basis van het geschetste diaconale perspectief en gezien de urgentie kan evenzeer bepleit worden dat diaconieën en kerkrentmeesters juist het voortouw zullen nemen door te werken aan (gemeenschappelijk) beleid rond duurzaam beheer van de door hen verpachte gronden. Dat vraagt om grondige theologische bezinning, waar ook 'hun' predikanten een rol in zou kunnen hebben.

Voorloper

Er zijn ons geen gegevens bekend over de mate waarin diaconieën en kerkrentmeesters afspraken maken met pachters over een duurzaam gebruik van de grond. De indruk is dat dit tot nog toe beperkt is. Er zijn echter wel kerken die buiten de pachtovereenkomsten om natuurvriendelijk grondgebruik stimuleren.

Een mooi voorbeeld levert de Hervormde Gemeente van Reduzum-Idaerd. Zij gebruiken een deel van de pachtopbrengsten om boeren in de omgeving te ondersteunen om natuur- en landschapsbeheer toe te passen, dat niet onder de reguliere subsidieregelingen viel, zoals botanisch beheer, randbeheer of investeringen in waterkwaliteit. Vanaf 2023 stellen ze een subsidie voor zes jaar beschikbaar voor botanisch beheer van gehele percelen. Zo leveren zij in hun directe omgeving een bijdrage aan de kwaliteit van grond en water, mét opbrengsten uit pacht, zónder criteria in pachtovereenkomsten op te nemen.

[\(https://www.reduzum.com/2019/03/15/kerk-reduzum-helpt-met-agrarisch-natuurbeheer/\)](https://www.reduzum.com/2019/03/15/kerk-reduzum-helpt-met-agrarisch-natuurbeheer/)

THEMA

En waarom zouden kerken zelf niet voorloper kunnen worden? Bijvoorbeeld op vergelijkbare wijze als de Herenboeren: coöperaties waar burgers gedeeld eigenaar zijn van een boerderij – als consumenten produceren zij dus samen het voedsel voor eigen consumptie (www.herenboeren.nl). De infrastructuur voor zo'n coöperatie ligt er al: gemeenteleden en andere belangstellenden kunnen mede-eigenaar worden van de kerkelijke grond (wat zij in zekere zin al zijn), tijdens een oogstfeest kunnen ze van opbrengsten samen genieten (die tafel staat er al en het oogstfeest is er ook), en wat er over is kan gedeeld worden met mensen die dat nodig hebben (contact met voedselbanken is er al).

Conclusie

Een diaconaal perspectief dat het uitgangspunt neemt in de verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid van alle schepselen, biedt ruimte om de grond die kerken in bruikleen hebben van de Schepper op een duurzame manier te verpachten.

Maar tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren. Aan de wetten wordt gewerkt, de praktische bezwaren zullen nader verkend moeten worden, mét de diaconieën, mét kerkrentmeesters, mét pachtende boeren en mét gemeenteleden.

Diverse diaconieën hebben reeds aangegeven met deze uitdaging aan de slag te willen. Daar hopen we de komende tijd in het project Grond een begin mee te maken. <

TIPS BIJ HET THEMA

Websites

- <https://toolkit.groenekerken.nl/toolkit/inspiratie-vanuit-bijbel-en-traditie/verdiep-je-in-groene-theologie/>

- <https://www.arochoa.nl/nl/kerken-en-schepping/materialen/>

Literatuur

- Beros, Daniel Carlos, Dietrich Werner, Eale Bosela, Lesmore Ezechieel, Kambale Jean-Bosco Kahongya Bwiruka, Ruomin Liu, Grace Moon, en Marisa Strizzi (red.) (2022). *International Handbook on Creation Care and Eco-Diakonia: Concepts and Perspectives from the Churches of the Global South*. Regnum Handbooks. Oxford: Regnum Books.
- Boff, Leonardo (1997). *Cry of the earth, cry of the poor*. Maryknoll, NY: Orbis.
- Boff, Leonardo (2016). The Magna Carta of integral ecology: Cry of the Earth, Cry of the poor. <https://earthcharter.org/article-by-leonardo-boff-on-the-popes-encyclical>.
- Calverley, D., en K. Anderson (2022). Phaseout pathways for fossil fuel production within paris-compliant carbon budgets. Manchester: University of Manchester. https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/213256008/Tyndall_Production_Phaseout_Report_final_text_3_.pdf.
- Faber, J. (1972). *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. Wageningen: Landbouwhogeschool Wageningen.
- Hense, Elisabeth, Ton Bernts, en Joris Kregting (2019). *Groene activiteiten in parochies*. Nijmegen: Kaski.
- Hogenhuis, Christiaan (2018). Diaconaat en duurzaamheid. In: Hub Crijns e.a., *Diaconaal doen doordacht. Handboek Diaconiewetenschap, 174-91*. Utrecht: Kok.
- IPCC (2022). 'Climate Change 2022. Impacts, Adaptation and Vulnerability, the Working Group II contribution.' IPCC.

• <https://www.lto.nl/>

<https://lternatuur.sites.uu.nl/>

Deze website biedt een mooi overzicht van beschikbare 'klimaatliteratuur'.

Documentaires

• <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/lees/artikelen/2021/Brunia-artikel-video.html>

• <https://www.youtube.com/watch?v=F-SWL-gYMOGU>

https://report.ipcc.ch/ar6wg3/pdf/IPCC_AR6_WGIII_Final-Draft_FullReport.pdf

- Meijers, Erica (2019). Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diaconia. *Diaconia* 10 (1): 85-111.
- Montfoort, Trees van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Noordzij, Aart, Arte Havenaar, Daan Damsteeg, Pieter Hazenoot, en Tamar Karman (2022).
- *Kerkelijk landbeheer in tijden van stikstofbeleid en boerenprotest*. Onderzoeksrapport voor het vak Theologische interpretatie van praktijken in kerk en samenleving. Amsterdam / Groningen: PTHU.
- Nordstokke, Kjell (2019). Diaconia as mark of the church. In: Stephanie Dietrich, Knud Jørgensen, Kari Karsrud Korslien, en Kjell Nordstokke, *The Diaconal Church*, 27-40. Oxford: Regnum Books International.
- Paus Franciscus (2016). *Laudato Si'. Geprezen zijt Gij. Over de zorg voor ons gemeenschappelijk huis*. Wereldkerkdocumenten 35. Brussel: Licap / Halewijn.
- Pleijte, Marcel, Roel During, Huib Silvis, en Herman Docters van Leeuwen (2020). *Goed verwacht, beter beheerd*. Een onderzoek naar het borgen van kwaliteit van de Nederlandse landbouwbodems in pachtafspraken, in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf. Wageningen: Wageningen University & Research.
- Rouwhorst, Gerard (2019). De intrinsieke band tussen liturgie en diaconaat. In: Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren, *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie*, 27-46. Abdijs van Berne: Berne Media.

- Stoppels, Sake (2004). In het begin was er diaconia. In: Hub Crijns e.a., *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, 11-18. Kampen: Kok.
- Tromp, Thijs (2020). *Kerk in de marge. Het diaconaat als inclusieve praktijk*. Rede geschreven ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Amsterdam. Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit. https://www.stichtingrotterdam.nl/user/file/oratie_tromp_geannoteerd.pdf.
- Tromp, Thijs, en Erica Meijers (2020). Diaconaat als dienst aan de hoop. Theologische perspectieven op diaconale praktijken. *Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap*, 47 (2): 3-7.
- University of Minnesota (2018). *Managing soil health for sustainable agriculture Volume 1*. Onder redactie van Soil Scientist Emeritus USDA-ARS, USA en Don Reicosky. Vol. 1. Burleigh Dodds Series in Agricultural Science. Burleigh Dodds Science Publishing. <https://doi.org/10.19103/AS.2017.0033.1>.
- Well, Herman van, en Sake Stoppels (2004). De definitie opnieuw beschouwd. In: Hub Crijns e.a., *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, 11-18. Kampen: Kok.
- *World Food and Agriculture. Statistical Yearbook 2021*. Rome: Food & Agricultural Organisation (FAO).
- Ziel, Tjirk van der (2021). *Groene activiteiten. Een impuls voor kerken en samenleving*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.

Theologisch grondonderzoek met predikanten als intermediair

'Duurzaamheid is voor mij al jaren een belangrijk, en tegelijk lastig onderwerp. Er is een verlangen om duurzamer te leven. Tegelijk stuit het moralisme waarmee het onderwerp vaak is omgeven, mij tegen de borst. Ook in de dagelijkse praktijk van het werk als gemeentepredikant vind ik die moralistische tendens van het onderwerp lastig. Hoe preek en bid je op een manier die ruimte schept, en mensen (mijzelf inclusief) niet klem zet? De reden om deel te nemen aan de cursus 'Van U is de aarde' is voor mij om geloof, werk en dagelijks leven dichter bij elkaar te brengen.'

Met bovenstaande woorden bracht een van de deelnemers aan de recente postacademische cursus 'Van U is de aarde' van de Protestantse Theologische Universiteit de eigen verlegenheid met het klimaatvraagstuk en de omgang met de grond treffend en exemplarisch tot uitdrukking. De betrokkenheid van de deelnemers kenmerkte zich daarnaast door een gevoel van urgentie en een besef dat zij tot handelen moeten overgaan. Niet spreken over de toekomst van de aarde is geen optie. Met de toekomst van de aarde is het Evangelie zelf in het geding. Tegelijk was er het besef dat klimaatverandering en duurzame omgang met grond heikele en complexe kwesties zijn. Hoe de thematiek in de christelijke gemeente aan de orde te stellen luistert nauw.

Voor alle deelnemende predikanten gold dat zij zich persoonlijk betrokken weten en zich in professioneel opzicht op zorgvuldige wijze

van hun taak willen kwijten. Eenzijdigheid en moralisme worden daarbij als reële valkuil en als onwenselijk beschouwd. Ook in die zin is bovenstaand citaat exemplarisch voor de groep deelnemende predikanten.

De cursus 'Van U is de aarde' (2022-2023) onder leiding van Mirella Klomp en mijzelf bestond uit twee delen: een inleidende tweedaagse cursus en een verdiepingscursus die een periode van een half jaar omspande. In die periode werkten de deelnemers in de context van hun kerkelijke gemeente aan een eigen actie-onderzoek. Voor ons als docenten en onderzoekers was de cursus een eerste stap om samen met de deelnemende predikanten op het spoor te komen welke vraagstukken en discussies lokaal belangrijk zijn als je focust op het onderwerp 'grond'.

De predikant als intermediair

Het onderzoeksproject Grond gaat over de vraag hoe we ons in Nederland tot de grond verhouden en hoe christelijk geloof daarin meedoet. Vanwege hun intermediaire rol (Gerkin 1997) menen wij dat predikanten in het onderzoeksproject een spilfunctie kunnen en ook dienen te vervullen. Zij vormen een onmisbare schakel bij het beantwoorden van de vraag hoe een verantwoorde theologie ten aanzien van grond eruitziet en of die recht doet aan wat in geloof voor christenen en geloofsgemeenschappen in Nederland belangrijk is.

Predikanten staan midden in de samenleving. Ze zijn sleutelfiguren, intermediairs tussen het evangelie en de wereld. Door hun ambt, professionele ervaring en persoonlijke betrokkenheid, door de plek waar ze wonen en werken, hun biografie en hun academische vorming, het leiding geven aan gemeenschappen, de sociale, culturele verbanden, biotopen waar ze deel van uitmaken, brengen ze bewust en onbewust uiteenlopende leefwerelden met elkaar in aanraking. Ze bevinden zich in de unieke positie om in deze complexe werkelijkheid oriëntatie te bieden, zinvolle verbanden (helpen) aan te brengen en richting te wijzen bij levenskeuzes.

Vertaalprobleem

Het vertaalprobleem waar Mirella Klomp in haar artikel op wijst, namelijk hoe theologie zo te vertalen dat het aansluit bij mensen en lokale situaties, staat niet op zichzelf. De Franse filosoof Bruno Latour heeft het vertaalprobleem radicaal geadresseerd. Daarbij heeft hij er veelvuldig op gewezen dat de intermediair niet per se een behulpzaam begrip is. In veel disciplines en domeinen waarin het wordt gebruikt en toegepast, duidt het doorgaans op een set van

actoren die gepositioneerd zijn tussen andere actoren, instituten, processen of belangen. Het concept zelf werd echter zelden kritisch bevraagd (Guy 2011, 5).

Gemeenschappelijk in veel benaderingen van de intermediair is de aanname dat deze een neutrale positie vertegenwoordigt. Latour heeft laten zien dat de intermediair zowel in technische als sociale domeinen doorgaans vooral staat voor het overbrengen van informatie tussen enerzijds 'natuur' en anderzijds de 'maatschappij'. De suggestie is daarbij dat dit gebeurt zonder verandering teweeg te brengen, wat volgens Latour neerkomt op een onterechte reductie van de complexiteit van de werkelijkheid. Het houdt bovendien het beeld in stand dat 'natuur' en 'maatschappij' (of 'cultuur') volstrekt gescheiden domeinen zijn.

In *Rejoicing*, zijn meest theologische studie, plaatst Latour 'vertalen' tegenover deze vermeende neutrale positie van de intermediair. Hij identificeert vertalen daarbij als een fundamentele kernactiviteit van theologiebeoefening, die draait om het expliciteren van de relaties waarin wij bestaan. De bijdrage van theologie aan het vertoog over klimaatverandering bestaat naar zijn overtuiging juist in het articuleren van onze relaties als relaties met de levende en de materiële werkelijkheid (Latour 2013a). Vertalen is daarbij een riskante en problematische activiteit. Het risico bestaat dat de relatie geen recht wordt gedaan en dat degene die haar onder woorden brengt in feite buiten de relatie-als-relatie gaat staan (Latour 2013b, 22).

Terwijl Latour in plaats van intermediair het begrip bemiddelaar (*mediator*) of vertaler preferereert, kiezen anderen ervoor om de term te handhaven, maar dan wel de activiteiten van de intermediair naar de voorgrond te halen.

Door te expliciteren welke actoren daadwerkelijk bijdragen aan het vertalen, herdefiniëren et cetera in relatie tot, en tussen (sets van) relaties, wordt duidelijk dat intermediairs – in ons geval predikanten – geen neutrale spelers zijn (Guy 2011, 7).

Vraagstelling

In het spoor van deze discussie onderzoek ik hier samen met vijf predikanten op basis van hun collaboratief actie-onderzoek tijdens de cursus 'Van U is de aarde' hoe zij in een gezamenlijk proces de relatie met de grond theologisch vertalen en hoe hun ambt, beroep en persoon daarin meedoen.

> Predikanten staan midden in de samenleving. Ze zijn sleutelfiguren, intermediairs tussen het evangelie en de wereld.

De bevindingen tijdens deze cursus vormen relevant materiaal, omdat de opdracht om tot concrete actie over te gaan, het actor zijn van de predikanten zichtbaar maakt: ze treden met hun persoon, beroep en ambt in relatie tot (het discours rond) de grond. Het leerproces rond het innemen van een lokaal adequate rol tussen relevante posities, leent zich ervoor om op te reflecteren.

Kenmerkend aan waarderend actieonderzoek is de open en onbevangen manier waarop de werkelijkheid tegemoet wordt getreden, telkens met als doel om nieuwe ervaring en verandingsgerichte kennis op te doen. Reflectie op het experimentele handelen en de effecten ervan is wezenlijk, wil er een proces ontstaan. Hier benutten we die reflectie om een eerste indicatie te krijgen van wat er gebeurt als predikanten de

relatie met de grond theologisch gaan vertalen.

De citaten in dit artikel weerspiegelen significante leermomenten tijdens de cursus. Het gaat om leermomenten in een collaboratief proces. Ze zijn als exemplarisch herkend en bevestigd door de deelnemers. Op mijn beurt reflecteer ik, Eward Postma, onderzoeker Beroepsvorming en Spiritualiteit, op de reflectie van de deelnemende predikanten.

De predikant als collegiale actor

De focus op de collegiale *agency* van predikanten staat aan de Protestantse Theologische Universiteit in een lange traditie (Witkamp 2007; Struijs 2022). Collaboratief actie-onderzoek staat in het verlengde van zelfsturend leren. Met elementen uit de methode van waarderend actie-onderzoek (Masselink 2020) proberen predikanten zelf lokaal sturing te geven aan vormen van onderzoek om daar vervolgens gezamenlijk, onder andere in intervisie, op te reflecteren. Met deze nadruk op samenwerking en collegialiteit is een eerste dimensie van de predikant als intermediair gegeven.

Onontgonnen terrein

De relatie met de grond was voor nagenoeg alle deelnemers een onontgonnen terrein. Dat geldt eens te meer voor theologische reflectie erop. De meeste deelnemers hebben aan het begin van de cursus een mate van voorkennis van ecotheologie, maar tegelijk de ervaring dat die enigszins apart staat van 'reguliere' theologiebeoefening. Gevraagd naar voorbeelden van concrete omgang met grond in de kerkelijke gemeente, werden projecten genoemd die in het kader van 'Groene Kerk' waren ontplooid, zoals de aanleg van een kerktuin.

THEMA

De kerk heeft een lange geschiedenis in de omgang met grond, maar lang niet altijd werden de implicaties daarvan beseft. De hectares (landbouw)grond die sommige gemeenten bezitten en verpachten, de begraafplaatsen en de pastorie-tuinen die beheerd worden, kwamen soms niet in beeld of gaven de deelnemers theologisch althans niet te denken. Tegelijk was er wel het besef dat er meer mogelijk en nodig is.

Ervaring – concepten

Vakliteratuur vervult in veel gevallen een heuristische functie. Een aantal deelnemers gebruikt aangereikte concepten om woorden te geven aan sluimerende ervaring en aan de relatie met de keten van betekenissen die aan grond is verbonden. Zoals het concept vervreemding dat bij de filosoof Korthals centraal staat in de analyse van onze verhouding tot voedsel en de productie ervan (Korthals 2018).

‘Goed eten’ geeft met het hoofdbegrip ‘vervreemding’ woorden aan mijn gevoelde afstand tussen wat ik geloof en met de mond belijdt (goed zorgen voor de aarde) en de dagelijkse praktijk van het leven, waarin niet alle keuzes duurzaam uitvallen (en dat ook niet kunnen – wie leeft, heeft een voetafdruk). Het koppelt het thema duurzaamheid aan iets uit het dagelijks leven – eten – en maakt inzichtelijk hoe ingewikkeld het probleem is. Tegelijk biedt het handvatten om de voedselketen te verbeteren. Korthals pleit ervoor om de menselijkheid terug te vinden in de manier waarop wij met voedsel omgaan. Voedsel is een waarde, iets met eigen kwaliteit. Het komt erop aan een relatie aan te gaan met voedsel. Het bij elkaar houden van product en proces zou daarbij helpen. Door voedsel in gemeenschap te produceren en te beleven, zou onze individuele omgang met voedsel in een nieuw perspectief komen te staan.

Een andere predikant verdiepte zich in de internationale, economische en sociale dimensie van de omgang met de grond.

Om alle consumptiegoederen te maken die we in Nederland gebruiken, leggen we beslag op een stuk grond dat elf keer zo groot is als Nederland. En voor de consumptiegoederen van elk Nederlands huishouden zijn in niet-westerse landen gemiddeld 1,8 fte aan arbeidskrachten aan het werk, tegenover slechts 0,8 fte in ons eigen land (Olthaar en Schenderling 2012).

Zij verbindt deze gegevens met de vraag naar solidariteit en gerechtigheid. In de reflectie daarop gaat ook het concept vervreemding meedoen, dat zij bovendien van theologische lading voorziet.

Vervreemding is allereerst een gebrek aan relatie en op die manier ‘zonde’: ‘Door ons in vermeende autonomie terug te trekken op onszelf doen we geen recht aan mensen, aan relaties, dieren, het milieu, aan onszelf en in dat alles bovenal aan God’ (Van den Brink 2012, 283).

Tot een onderzoeksvraag komen

Een onderzoeksvraag bestaat in waarderend actie-onderzoek uit een experiment. In de cursus gaat het om een interventie waarmee in de eigen omgeving op basis van ervaring en reflectie met anderen de relatie tot de grond (theologisch) bevestigd wordt. Voor geen van de deelnemers gaat deze opstap naar het op deze wijze actor worden te midden van gemeenteleden vanzelf.

Ik had er weinig vertrouwen in dat ik überhaupt iets ‘van de grond’ zou kunnen krijgen samen met de gemeente, gezien het grote aantal omgekeerde vlaggen in de omgeving en de sterke verbondenheid met

de conventionele agrarische sector. Ik verwachtte op voorhand vooral weerstand.

Om lokaal, binnen en buiten de kerkelijke gemeente mensen te vinden met wie het actie-onderzoek samen gedaan zou kunnen worden, hebben de predikanten verschillende strategieën gehanteerd. De inschatting dat er weerstand leeft om het over klimaatverandering en concreet onze omgang met de grond te hebben, doet daar nadrukkelijk in mee.

> Open houding helpt om intermediaire positie tussen gemeente en de grond in te nemen.

Een predikant die net begonnen is in een nieuwe gemeente, benut bij de start van het actie-onderzoek het onbekend zijn met de lokale situatie. Bovendien zoekt ze aansluiting bij formele kaders die er al zijn, zoals voorgenomen beleid.

Bij het zoeken naar een project voor de cursus heb ik via een stukje in het kerkblad mijn onbekendheid met de gemeente ingezet. Als 'vreemdeling in Jeruzalem' heb ik gevraagd wie er mee wil denken over het onderwerp 'Groene Kerk', omdat deze term ook in het beleidsplan wordt genoemd.

De predikant die 'er weinig vertrouwen' in had vanwege mogelijke weerstanden, realiseert zich tegelijk dat hij eigenlijk niet weet wat er leeft. Maar hij participeert op persoonlijke titel al enige tijd in de Herenboerderij, een duurzaam opererend, kleinschalig coöperatief gemengd bedrijf in de buurt. De keren dat hij daarover vertelt aan gemeenteleden, vindt hij gehoor. Op basis van deze ervaring besluit hij om er bij

het ontplooiën van actie vanuit te gaan dat het verlangen dat in hem zelf leeft, ook bij anderen aanwezig kan zijn. Deze open houding helpt hem om zijn intermediaire positie tussen zijn gemeente en de grond in te nemen.

Op een gemeentevergadering vroeg ik of er mensen waren die belangstelling hadden om 'iets' met het thema aarde te gaan doen. Dat waren er vijf, zelfs zonder dat ik had ingevuld wat we dan zouden gaan doen. Voor de eerste bijeenkomst met dit groepje besloot ik een aantal open gespreksvragen te formuleren en erop te vertrouwen dat we samen tot een invulling van een activiteit zouden kunnen komen. Een gespreksgroep beschouw ik ook als een 'actie'. Ik vertelde dat we samen zouden proberen op het spoor te komen wat er bij ons leefde aan vragen, ideeën, opvattingen, verlangens, hoop, angst als het gaat over (de) aarde en onze omgang daarmee.

De open benadering die deze predikant kiest, vindt tijdens een van de cursusdagen gehoor bij de collega-predikanten. Zij herkennen zijn verlegenheid en signaleren bovendien een positief effect van diens aanpak. De predikant vertelt dat het gesprek niet polariserend werd, terwijl er wel heel uiteenlopende meningen en posities bleken te zijn.

De gespreksvragen die deze predikant had gebruikt werden gedeeld en, soms met aanpassingen, ook door de anderen gebruikt om in hun gemeente gesprek op gang te brengen:

Wat heb je met de grond/aarde, ook die om ons heen? Wat is voor jou van waarde rondom het thema 'aarde'? Heeft wat je eet ook met je geloof te maken? Wat zou je willen veranderen of willen weten als het gaat om onze omgang met de aarde? Wat zou je de gemeente willen vertellen over dit thema?

Experiment en reflectie

Experimenteren met concrete actie, zoals mensen uitnodigen voor gesprek en daadwerkelijk een gesprek voeren, creëert nieuwe stof voor reflectie. Reflecteren gebeurt in dit proces zowel individueel als samen, zowel lokaal met betrokkenen als tijdens de cursusdagen met collegapredikanten. Gaandeweg werd de betekenis van actie en experiment nader gedifferentieerd. Alleen al het suggereren van ideeën voor actie bleek feitelijk als een experiment te kunnen functioneren. Een predikant liet na een korte voorverkenning in de kerkenraad de proefballon op om samen op gronden van de gemeente een boerderij te beginnen.

Er wordt aarzelend gereageerd. Er komen dingen op tafel die veel kleinschaliger zijn. Genoemd worden onder andere de mogelijkheid om iets bij te dragen in het behoud van oude rassen, het opzetten van een volkstuin, opbrengst voor de voedselbank. Er is ook weerstand. Die zit vooral bij de inzet van vrijwilligers. Overvragen we onszelf niet? Mijn conclusie is dat het ontbreekt aan draagvlak voor het idee van een boerderij. Maar er is wel betrokkenheid bij de grond.

Concreet en lokaal relevant

Bij nadere reflectie concludeert de predikant dat in haar omgeving de notie gemeenschap een belangrijke sleutel vormt voor de omgang met grond. Het bezitten, bewerken en bewonen van de grond is bovendien nauw met individuele en collectieve welvaart verbonden. Dat geldt ook voor de kerkelijke gemeente met haar grondbezit. De predikant komt verder tot de conclusie, dat zij de verschillende perspectieven op duurzaamheid die ze in haar omgeving op het spoor komt onvoldoende heeft onderkend en mede daardoor te grote stappen heeft gezet.

In plaats van te beginnen bij de concrete situatie (of eventueel bij mijn eigen situatie, dat had misschien ook gekund), ben ik begonnen met een ideaal. De lading van begrippen als duurzaamheid en gemeenschap had ik lokaal moeten onderzoeken.

Het actie-onderzoek brengt nieuwe waarneming van de lokale situatie teweeg. De predikant ervaart haar interventie als te weinig sensitief voor wat er lokaal leeft, maar dat neemt niet weg dat ook een onhandige interventie iets kan opleveren. In de weken na de kerkenraadsvergadering blijkt bij verschillende mensen in haar gemeente de betrokkenheid bij de grond gemobiliseerd te zijn.

Lokale infrastructuur als actor

Als het goed is, leidt de focus op een adequate onderzoeksvraag tot inzicht in wat in deze gemeente passend is. Een predikant werkzaam in het Westland formuleerde aanvankelijk als vraag: *Hoe krijg ik mensen met elkaar in gesprek rond vragen van duurzaamheid en crisis?*

Door praktische bezwaren lukte het niet een groep bij elkaar te krijgen. Maar langs wat de predikant ervoer als een omweg, via activiteiten die zij niet had bedacht maar die al op de kerkelijke agenda stonden, vond er toch actie plaats. Het leidde tot herformulering van de onderzoeksvraag en een nieuw experiment, hoewel de predikant dat zelf aanvankelijk niet zo labelde – het hoorde 'gewoon' bij haar werk.

De tradities van de kerkelijke gemeente in de adventstijd kwamen mij te hulp. Er werd een kerkontbijt georganiseerd. Ik heb daarvoor toen placemats gemaakt met vragen rond geloof en eten.

Ik ontleende die aan het motto 'Aan tafel', dat door de Protestantse Kerk in Nederland als jaarthema was aangereikt – een van de medecursisten had me erop gewezen.

Tijdens het ontbijt blijkt er nauwelijks over de vragen gesproken te worden, maar tijdens de bijbelkring later die week des te meer. De reacties zijn 'heftig', men begrijpt niet waarom de predikant 'de hele wereld' erbij haalt.

Om de rol van intermediair tussen gemeente en grond in te nemen, maakt de predikant dus gebruik van de infrastructuur van de kerkelijke gemeente. De 'tradities' voert hij in zijn reflectie op als een behulpzame actor. Advent, jaarthema, kerkontbijt en bijbelkring vormen zo gezien een significant actor-netwerk van actie en reactie (Kleinherenbrink 2022, 53-72), die in hun samenspel in dit geval uitnodigen tot het bijstellen van de onderzoeksvraag: *Hoe kan ik mensen überhaupt aan het denken krijgen over de verbinding tussen geloof en levenswandel?*

De predikant concludeert dat hij daarvoor zelf buiten de comfortzone van het hem vertrouwde handelingsrepertoire moet treden. Hij doet dat opnieuw binnen de bedding van wat toch al gebeurt, de liturgie van de gemeente, in dit geval een doopviering.

Ik houd een 'donderpreek', die ik expliciet zo benoem. 'Bekeert u want het koninkrijk der hemelen is nabij', over de betekenis van gedoopt zijn en je kind laten dopen. Ik had gedacht dat mensen weg zouden lopen en boos zouden worden, maar het tegendeel is het geval. Ze spreken me waarderend aan na afloop. Op een man na, die me uit mijn tent probeert te lokken met uiterst negatieve feedback. Het heeft hem duidelijk geraakt.

In zijn preek thematiseert de predikant het klimaatvraagstuk in relatie tot uitbuiting van andere werelddelen. Mensen blijken tot zijn verrassing te waarderen dat het onderwerp aan de orde komt. Het experiment heeft niet alleen een effect op anderen, maar ook de predikant zelf, die allesbehalve een neutrale factor is.

Ik merk dat ik niet meer boos ben, maar compassie heb met mensen die in de knel zitten door hun bedrijf in de tuinbouw met allerlei contracten en leningen waar ze best anders mee zouden willen omgaan.

Door zijn ervaring en reflectie te delen met collega-predikanten, blijkt het effect van het experiment verder te reiken dan de lokale gemeenschap. Zijn mondelinge verslag tijdens een van de cursusdagen maakt indruk op de collega's en docenten, zij merken dat hij bij zijn drijfveren is gekomen. Daarbij markeert het houden van een 'donderpreek' een verandering of misschien wel transformatie: de predikant stelt zijn professionele en ambtelijke zelfbeeld bij. Zijn improviserende handelen bij kerkontbijt, bijbelkring en in de kerkdienst, leidt tot het vernieuwen van de eigen identiteit (Holland 1998). Dit gaat gepaard met het herwinnen van focus in de verkondiging en het opnieuw wegen van theologische begrippen: 'bekering' hoort bij het evangelie en bij het sacrament van de doop.

Het voorbeeld laat zien dat predikanten die samen de relatie met de grond onderzoeken in nieuw theologisch vaarwater komen; het bekende gaan ze opnieuw duiden en daarbij brengen ze nieuwe theologische verbanden aan. Zo kan een predikant tot verdieping en verrijking van de eigen ambtsopvatting komen.

Theologische visie op eigen ambt

In tegenstelling tot wat ik altijd dacht, durf ik wel degelijk de profetische functie van het ambt te gebruiken. Ik durf me in die zin kwetsbaar op te stellen, want het is geen jas die me van nature gegoten zit. Kennelijk heb ik genoeg lef opgedaan tijdens de cursus om het aan te kunnen, mede vanuit het besef van noodzaak. Ik had me ook nooit zo geïdentificeerd met het profetische van het ambt, maar in deze context doet het zich vanzelf voor. Hier betekent het dan: tegelijk de boodschap van dreigend onheil verkondigen en ook compassie met de mensen die werkelijk geen benul hebben, of die klem zitten in hun eigen systemen. De profetische functie betreft niet alleen de doelgroep, maar ook de boodschap. Van Montfoort noemt dat 'het creatief mobiliseren van de christelijke traditie met de bedoeling iets te zeggen over God en de wereld' (Van Montfoort 2019, 47).

Deze nieuwe oriëntatie vraagt om voortgaande reflectie op de vraag hoe als predikant intermediair te zijn. Deze reflectie geeft zich rekenschap van de eigen plaats in netwerken van actoren en voedt zich tegelijk met wat nieuw ontdekt is en nog ontdekt gaat worden. Er ontstaat besef van een levendige dynamiek: ook de omgeving en de omstandigheden veranderen.

Ik zal steeds moeten aftasten waar de mensen staan. Intussen haalt de werkelijkheid ons in, denk ik. Veel mensen zijn al bezig met vragen rond duurzaamheid. De vraag is dan vooral: Hoe verhoudt zich dat tot hun geloof en de manier waarop zij kerk zijn?. Hebben ze daar handvatten voor? Die kan ik wel bieden, mede dankzij de cursus. Of willen ze vragen rond klimaat en crisis het liefst maar buiten de kerkdeuren houden? In dat geval zal het nodig blijven te preken en groepen aan te bieden waarin het gesprek mogelijk is, zodat mensen hun zorgen kunnen uiten. Zelf de kerkdeuren

openzetten, denk ik dan. En compassie is en blijft nodig. Je kunt mensen niet de oren wassen en vervolgens laten stikken in hun ellende. Er moet perspectief blijven. Wat heeft het anders voor zin dat Jezus keer op keer de mensen zegt: 'Ga heen en zondig niet meer'? Het profetische aspect zal in de loop van de tijd veranderen, dat kan ook: de ene profetie is de andere niet. Steeds moet ik weer aftasten wat er nodig is. Dat weet geen mens van tevoren. Er zal misschien een verschuiving plaatsvinden naar meer pastorale steun. Want wat als de wanhoop de mensen verlamt?

De professionele identiteit is hier in beweging gekomen mét de geloofsgemeenschap mee, die bovendien op een nieuwe manier wordt waargenomen. Er zijn meer voorbeelden dat het collaboratieve actie-onderzoek nieuwe waarneming tot gevolg heeft. Er lijkt daadwerkelijk meer waardering te ontstaan voor wat er is en wat al gebeurt. Soms treedt dit op nadat een aanvankelijk beoogde actie geen doorgang kan vinden.

In de gemeente gaan we wel degelijk aan de slag. In de vergadering van de Groene Kerk-commissie die volgde op de bijeenkomsten, werd voorgesteld om bestaande deelinitiatieven in het dorp samen te brengen en enkele keren per jaar samen te komen om elkaar te inspireren en mogelijk uit te breiden. Het is niet zo dat er eerst een verandering van hart moet plaatsvinden. Nee, we gaan aan de slag en daardoor veranderen we. Dat vind ik hoopvol. Tegelijkertijd blijft de vervreemding staan: hoe het bijna onmogelijk lijkt om ons in deze tijd echt als naasten van elkaar te gedragen.

Conclusies

De relatie met de grond komt in het actie-onderzoek van de predikanten in veel gevallen niet direct in het vizier. Zij moeten moeite doen om

in de positie van intermediair te komen. Het samenwerken en samen reflecteren helpt daarbij. De aandacht voor grond lijkt soms *overruled* te worden door aandacht voor de mensen die de grond bezitten, bewonen en bewerken, zozeer, dat hún zorgen, belangen en verlangens vooropgaan, althans in de perceptie van predikanten.

Hier ligt een spanningsveld. Enerzijds is er de overtuiging dat grond geen thema kan worden als de christelijke gemeente niet meekomt. Anderzijds is bij de predikanten het besef gegroeid dat zij het daar niet bij kunnen laten. Afwachten is geen optie. Door de (soms kleine) experimenten en de effecten daarvan, realiseren zij zich bovendien dat er in de geloofsgemeenschappen meer in beweging is en zal komen dan zij geneigd waren te denken.

In het proces grijpen leren en onderzoeken in elkaar. Het experimentele handelen, kenmerkend voor actie-onderzoek, en de collegiale intervisie hebben de schroom om de relatie met de grond aan de orde te stellen hanteerbaar gemaakt. Gaandeweg groeide de overtuiging dat het geëigend is om dit onderwerp juist in de kring van de geloofsgemeenschap daadwerkelijk aan de orde te stellen.

In dat proces kunnen zowel de eigen professionele identiteit, de waarneming van de werkelijkheid als de theologische oriëntatie in beweging komen en komen de predikanten tot nieuw handelen. Naarmate de relatie met grond daarbij concreter wordt, lijken zij beter in staat om mee te bewegen met de lokale dynamiek, wat een basis kan zijn om adequaat te handelen en passende theologische concepten te hanteren.

Deze eerste indrukken zijn hoopgevend. In de productie van kennis kunnen predikanten verbindende schakels zijn tussen diverse werkvelden

en de academie. Collegiale verbanden fungeren daarbij als een voorname stimulans. In feite betrekken de predikanten op hun beurt lokaal nieuwe mede-onderzoekers, bijvoorbeeld door gesprekken aan te gaan in en buiten kerkgemeenschappen. Ik vat deze eerste ervaring met collaboratief onderzoek dan ook op als een stimulans om tot een *community of practice* te komen, een onderzoeksgemeenschap rond grond. <

Literatuur

- Brink, G. van den & Kooi, C. van der (2012). *Christelijke dogmatiek: een inleiding*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Gerkin, Ch.V. (1997). *An Introduction to Pastoral Care*. Nashville: Abingdon, 23-51.
- Guy, S., Marvin, S., Medd, W. & Moss, T. (2011). *Shaping Urban Infrastructures. Intermediaries and the Governance of Social-technical Networks*. London: Earthscan.
- Holland, D., e.a. (1998). *Identity and Agency in Cultural Worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kleinherenbrink, A. (2022). *De constructie van de wereld. De filosofie van Bruno Latour*. Amsterdam: Boom.
- Kolb, D.A. (1984). *Experiential learning. Experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Korthals, M. (2018). *Goed eten. Filosofie van voeding en landbouw*. Nijmegen: Vantilt.
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2013a). *An Inquiry into Modes of Existence*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2013b). *Rejoicing. Or the Torments of Religious Speech*, Cambridge, UK: Polity Press.
- Masselink, R. e.a. (2020). *Veranderen met appreciative inquiry. Waarderend actieonderzoek in de praktijk*. Amsterdam: Boom.
- Montfoort, T. van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Olthaar, M. & Schenderling, P. (2021). *Hoe handel ik eerlijk*. Middelburg: Skandalon.
- Roest, H. de (2020). *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. Leiden: Brill.
- Struijs, G.F., 't Slot, E. van, Stark, F., Hierden, B. van & Bosch, H.M. van den (2022). 'Even op adem komen'. Masteropleiding Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam en Groningen. In: *Handelingen* 49, 3, 25-33.
- Witkamp, T. (2007). De existentiële dimensie in supervisie. In: S. Körver & W. Regouin (2007). *Professionele begeleiding en spiritualiteit. Pastorale supervisie nader verkend*. Houten: Bohn, Stafleu van Loghum, 64-80.

Theologie en boerenbedrijf

Landbouw als vitaliteitsdonor voor het gemeentelven

In de media wordt regelmatig de wens geuit dat niet alleen de christelijke politiek, maar ook de kerk dient te investeren in contact met wat er leeft op het platteland, en dan specifiek in de sector van de landbouw. In het *Ouderlingenblad* van maart 2023 heeft landbouwpastor Pieter Knijff bijvoorbeeld voorstellen gedaan voor het versterken van de relatie tussen kerk en boerenbedrijf. Het is geen toeval dat het onderzoeksproject *Grond van de Protestantse Theologische Universiteit* zich richt op het verband tussen kerk, natuur en landbouw in Nederland. In de discussie over die thema's speelt ook de kerkgeschiedenis een rol.

Het onderzoeksproject *Grond van de Protestantse Theologische Universiteit* kent ook een historische invalshoek. Het verband tussen kerk, grond en landbouw heeft al een lange geschiedenis, die in delen van Nederland teruggaat tot in de Middeleeuwen. Door sociale, economische en politieke verschuivingen en door wetenschappelijke ontwikkelingen is de aard van dat verband aan veranderingen onderhevig.

Een focus op de negentiende-eeuwse predikant Uilkens, zijn relatie met de grond en theologische reflectie over 'natuur' kan op exemplarische wijze inzicht geven in die dynamiek en het huidige probleembewustzijn ten aanzien van kerk en grond vergroten. In dit artikel stel ik de vraag: wat levert het de huidige theologische praktijk op om in deze historische spiegel te kijken?

Er heeft op dit terrein de nodige expertise bestaan in ons land. Tot in het begin van de negentiende eeuw verdienden op het platteland werkzame predikanten van de Gereformeerde Kerk een aanzienlijk deel van hun inkomen door te werken als landbouwer.

Ze hielden er dus een dubbele professionele kunde en praktijk op na. Ze waren predikant en agrariër, bewerkten het land en dienden de gemeente. Hun pastorie fungeerde als boerderij, een zogenaamde *weem*.

Veel van die ambtswoningen maakten in de loop van de negentiende eeuw plaats voor nieuwbouw (Bijleveld & Kroesen, 2018). De *weem* in het Groningse Westeremden, die door kunstenaar Henk Helmantel prachtig is gerestaureerd, geeft een indruk hoe zo'n pastorieboerderij eruitzag.

De idealen van Jacobus Uilkens

Jacobus Uilkens (1772-1825) was een theoloog met oog voor de sociale, economische en politieke situatie van zijn dagen. Hij geloofde in de mogelijkheden van een vernieuwend predikantschap. Het christelijk geloof diende naar zijn mening afstand te houden van de gevestigde regentenelite en van dubieus verdiend geld. Door predikant én boer te zijn moest dat ook kunnen, meende hij. Hij heeft daar veel over geschreven, in publicaties als *De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, tot verheerlijking van God en tot bevordering van nuttige natuurkennis*.

Er bestonden volgens Uilkens een aantal redenen waarom de kerk niet langer alle kerkmensen aansprak. Allereerst dreigde Nederland een standenmaatschappij te worden, waarin status de rangorde bepaalde – samen met overgeërfd en vooral in de koloniën verdiend geld. Ondanks het calvinistische principe van inspraak van de belijdende lidmaten dreigde het met de kerk dezelfde kant op te gaan. Stadskerken stonden vol regentenbanken en praalgraven, in menige plattelandskerk pronkte het wapen van een plaatselijke kasteelheer hoog boven de Bijbel op de kansel.

De jonge Uilkens vond dat het anders moest. Voor een volle democratie ontbraken toen nog de voorwaarden, maar mensen van bewezen talent moesten kunnen meepraten in de kerk. Uilkens dacht daarbij aan de middenklasse: geschoolde vaklieden, boeren, mensen die christelijk geloof combineerden met praktische vakkennis. Om deze middenklasse te activeren waren twee dingen nodig: stimulerende prediking én adequate scholing. Kerkelijk onderwijs kon de weg wijzen naar het goede leven, ondanks de barrière van de zonde die nu eenmaal

deel uitmaakte van de menselijke aard. Maatschappelijk onderwijs stelde mensen in staat om dat ideaal ook praktisch uit te voeren, door met succes leiding te geven aan een bedrijf én aan functies in kerk en diaconaat. Noodzakelijk daarvoor waren zowel een energieke kerk als een welvoorzien school.

Impulsen vanuit de christelijke Verlichting

Uilkens heeft zich bij zijn speurtocht naar een vitale kerk in hoge mate laten leiden door principes van de in zijn tijd opkomende christelijke Verlichting. Dat is een manier van denken die later nogal controversieel is geraakt in het Nederlandse protestantisme. Verlichting heeft het pad gebaad voor de latere vrijzinnigheid, die naar het gevoelen van rechtzinnige calvinisten onvoldoende recht zou doen aan thema's als zonde en verlossing, en bovendien op een gevaarlijke manier zou hebben gemorrel aan de gangbare lezing van de Bijbel.

Het is echter de vraag of deze tegenstelling ook al zo speelde in de tijd van Uilkens. Hij beschouwde zichzelf als goed orthodox. Centraal in het calvinistisch geloof staat de genadeleer (*Heidelbergse Catechismus*, zondag 2). De van nature zondige mens is aangewezen op de vergeving van God en de ethische richtlijnen in diens Woord. Datzelfde geloof bevestigt dat Gods 'almachtige en alomtegenwoordige kracht' zich te kennen geeft in de schepping ofwel natuur (*Nederlandse Geloofsbelijdenis*, artikel 2). Ook het niet letterlijk nemen van evident onmogelijke dingen als het teruglopen van de zon in het boek Jozua, vormt in de traditie van het Nederlandse calvinisme geen uitzondering. De goed-orthodoxe Abraham Hellenbroek zegt in zijn bekende catechese-

boekje hetzelfde over de hand van God: zo'n antropomorfe voorstelling dient geestelijk te worden verstaan.

Daarnaast was J.F. Martinet (1729-1795) van invloed op Uilkens. Deze Zutphense predikant is daar tot op de huidige dag een bekende figuur. Hij riep zijn kerk op om letterlijk de ramen naar buiten toe open te zetten. Dat trok aandacht: zijn publicaties werden zelfs in Amerika vertaald. Het was in Zutphen een karakteristiek beeld om dominee Martinet met zijn catechisanten te zien wandelen langs de IJssel.

Martinet legde zijn ideeën neer in zijn *Catechismus der Natuur*. Basisgedachte in zijn werk is dat God de richtlijnen voor het leven van de mens openbaart in de Bijbel, maar dat die richtlijnen moeten worden uitgevoerd in de concrete natuurlijke werkelijkheid van deze wereld. Met de filosoof Leibnitz beschouwt Martinet de schepping die we om ons heen zien als de beste van alle mogelijk denkbare werelden. Dat komt volgens hem vooral daarin tot uitdrukking, dat deze wereld (Gods goede schepping) bij goed beheer effectief in staat is om tegelijkertijd zoveel verschillende wezens te voeden. De implicatie is dat de christelijke gemeente allereerst afhankelijk is van bijbels onderricht, maar daarnaast ook van het schoolonderwijs. Dat helpt de christen om de bijbelse zedenleer te verwerkelijken binnen de condities die de natuur stelt.

De boerderij als inspiratie

Jacob Uilkens groeide op in de boerderij van zijn ouders in Wierum, even boven Groningen. Hij kwam onder de indruk van hun toewijding aan dat bedrijf. Het leverde een voorbeeld op van een prachtige manier van werken, die

hem levenslang zou inspireren. Geloof, arbeid en verstand van zaken versterkten elkaar. De boerderij verschafte inkomen aan het gezin, voedsel aan mens en dier. Van het surplus ging een aanzienlijk deel naar kerk en diaconaat.

De jonge Uilkens kwam er diep van onder de indruk. Inspiratie vanuit het boerenleven hielpen hem bij de bezinning op de harde kant die het leven ontegenzeggelijk had. De sterftecijfers lagen hoog bij zowel het vee (runderpest) als bij de mens. Uilkens zou niet alleen zijn vader vroeg verliezen, maar ook twee van zijn drie echtgenotes en de meeste van hun kinderen. De hardheid van de natuur was een gegeven dat hij vanuit zijn gereformeerde oriëntatie met een zekere vanzelfsprekendheid aanvaardde. Zondag 10 van de *Heidelbergse Catechismus* spreekt over loof en gras, regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren. Dat komt ons allemaal niet bij toeval toe, maar uit Gods hand.

Hoe daarmee te leven? Uilkens had het geluk om als jongen een voorbeeldfiguur te ontmoeten: landbouwer Geert Reinders in Winsum. Reinders beheerde zoiets als een modelboerderij. Als autodidact was hij bovendien een pionier van de vaccinatie (koepok-inenting) in Nederland. Zo zou Uilkens zelf ook willen leven: in een productief bestaan, waarin christelijk optimisme de boventoon voerde. Gods schepping was niet goed in absolute zin, maar wel zo goed als die zou kunnen zijn. Reinders gaf een voorbeeld van de manier waarop niet tot de elite behorende Nederlanders uit de middenklasse konden helpen om dat potentiële 'goede' te verwerkelijken.

Wat Reinders deed op zijn boerderij was volgens Uilkens een bescheiden maar toch effectief stukje medewerking aan Gods door-

gaande scheppingswerk, waarmee Hij volgens Zondag 10 de natuur zonder ophouden onderhoudt. Het kwam dan ook als een schok toen Uilkens, die na het overlijden van zijn vader naar de stad Groningen was verhuisd, merkte dat figuren als Reinders (en hijzelf) door menig stadsburger werd beschouwd als boers in de slechte zin van het woord: als onbeschaafd, en laag geplaatst op de sociale ladder.

Uilkens maakte evenwel grondig gebruik van de mogelijkheden die de stad bood, allereerst van het middelbaar onderwijs (Latijnse school) en van de universiteit. Het werd zijn ideaal om predikant te worden. Karakteristiek voor zijn veelzijdige belangstelling was dat hij de studie theologie combineerde met die in de natuurwetenschappen. In het laatstgenoemde vakgebied zou hij promoveren.

Predikant-landbouwer

Na voltooiing van zijn academische opleiding werd Uilkens in 1796 tot predikant beroepen van het dorp Lellens. Een jaar daarvoor was de scheiding van kerk en staat afgekondigd en was er een einde gemaakt aan feodale rechten van de landjonkers. Vooral van dat laatste was Uilkens (een patriot) een fervente voorstander. De als 'borgen' bekende paleisjes van de Groninger landadel hadden geparasiteerd op het dorp waar ze bij hoorden. De nieuwe tijd bood nieuwe kansen: geen adellijke wapens meer die zich letterlijk verhieven boven Gods Woord, zoals in de oude situatie in Lellens; financiering van de kerk die niet langer gebaseerd was op uitbuiting van anderen.

Dominee Uilkens beschouwde de landbouw vanuit een invalshoek die in 2023 misschien kan worden weergegeven als die van 'fair trade': productief werk en eerlijk verkregen

inkomen dienden de basis te vormen van het kerkelijk leven. Typerend is de nadruk die Uilkens daarbij legt op de vreugde: net zoals de Wet in Oud en Nieuw Testament geen last is maar een stimulans, vormt het boerenbedrijf een mogelijkheid tot een verdiept leven: creatief werk in de door God geschapen wereld, zodat de vruchten ook anderen ten goede komen, en dat nog interessant is bovendien.

In Lellens ging Uilkens energiek aan de slag, op meerdere terreinen tegelijk. Vanaf de kansel ging hij in op de zondeleer: de mens is van nature geneigd om vooral op te komen voor zichzelf, maar kan aan de hand van het Evangelie aan dit egocentrisme voorbijkomen. Dat vraagt inspanning. Een werkzaam leven leent zich er beter toe dan een ogenschijnlijk zorgeloos renteniersbestaan. Dominee en boer tegelijk, het geeft aan waar het Uilkens om ging: bidden en werken op meerdere terreinen.

Het betekende dat hij zich in het dorp inzette voor zowel kerk (prediking, catechese) als school (opleiding tot praktische en maatschappelijke competenties). Die twee vullen elkaar naadloos aan. Landbouw vervult, zoals gezegd, allereerst de essentiële bijbelse opgave om al wat leeft van voedsel te voorzien, zij maakt in die zin het leven mogelijk. Maar de combinatie van bijbelse kennis, voortschrijdend natuurwetenschappelijk inzicht en praktijkkennis van de boer leidt eveneens tot waardevolle inzichten.

Belangrijk voor Uilkens is het aan Martinet ontleende inzicht dat geen enkele vorm van leven er is voor niets. Soms dient het evenwicht te worden hersteld wanneer een bepaalde soort het evenwicht aantast (bestrijding van ratten- en insectenplagen), maar van geen enkele soort kan gezegd worden dat die er niet zou moeten of mogen zijn. Deze manier van

denken stimuleerde de aandacht voor het inventariseren van in de natuur aanwezige soorten. Bij Uilkens ging de voornaamste aandacht daarbij primair uit naar 'derzelver nut voor den mensch', zelfs bij spinnen en insecten. Zijn vriend Wibrandus Koppius (1774-1859), predikant en landbouwer in Ter Apel en Anloo, bestudeerde wilde planten als een waarde in zichzelf (Van Klinken en Luth 2013, 62-63).

Natuur – een volmaakte schepping?

Uilkens heeft veel over deze thema's geschreven en daarover van gedachten gewisseld met landbouwers in zijn dorp. Net als Martinet hield hij onwrikbaar vast aan de ideeën in Leibnitz' *Essay de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* (1710). Zowel toen als later heeft dat de nodige bevreesing opgeroepen. In advertenties na de vroege dood van zoveel van hun kinderen (vooral gestorven aan de toen endemische longziekten) maakten Uilkens en zijn echtgenotes geen geheim van hun diepe verdriet. Uilkens heeft bovendien realistische beschrijvingen nagelaten van de effecten van de runderpest of van strenge winters.

Hoe kon hij dan toch zo vasthoudend zijn in zijn stelling dat de natuur goed was? Blijkens zijn geschriften was dit allereerst een zaak van geloof. Zowel Oud als Nieuw Testament lieten afdoende zien dat de wereld sinds de zondeval nooit meer een paradijs geweest was, in de zin van een zorgeloos bestaan. Alle profeten en evangelisten hadden dit geweten, en toch hadden ze de schepping bevestigd als goed. Dat kon alleen op grond van geloof.

Met de natuur was nog iets anders aan de hand. Uilkens maakte geen geheim van zijn overtuiging dat een werkend leven (zoals dat

van de boer), *juist* geconfronteerd met zorgen en moeilijkheden, meer verdiepend is dan een ogenschijnlijk zoveel gemakkelijker renteniersbestaan. Eenmaal hoogleraar geworden in Groningen, keek hij dan ook met groot genoegen terug op zijn jaren als predikant-landbouwer:

'Na mijn studiën aan de Hogeschool te Groningen volbragt te hebben, was het land weder mijne woonplaats; twintig jaar verkeerde ik onder landlieden, en zeventien van die jaren deelde ik zelf in het boeren-bedrijf, hetwelk grootendeels het middel mijns bestaans zijn moest. Doch het was niet minder mijn lust en mijne vreugde, zoo dat mij geen stand in de Maatschappij gelukkiger voorkwam dan die van den vrijen landman.'

(Uilkens 1819, ix)

Hier kwam zijn klassieke vorming op de Latijnse school tot uiting. Van Aristoteles had hij geleerd dat de mens een potentie in zich draagt, die teleologisch verwerkelijkt kan worden. Dat werd mogelijk door zich te confronteren met de uitdagingen van de reële wereld, en juist de boer wist als geen ander hoe die eruitzagen. Dit betekende dat de mens nieuwe wegen moet durven inslaan (vaccinatie) en dat Gods openbaring in Schrift én natuur (schepping) allebei even serieus genomen dienen te worden.

Uilkens legde zijn mening daarover uit aan de hand van de openbaring van de Sinai: de Tien Geboden waren gegeven op tafels uit het geologische gesteente aldaar. Ieder die zich verdiepte in de aardlagen van de planeet, van professionele wetenschapper tot eenvoudige mijnwerker, kon voor zichzelf zien dat de formatie van die aardlagen veel meer tijd gekost moesten hebben dan een eenvoudige optelsom van de in Genesis genoemde jaren.

Kortom, de Tien Geboden moesten geestelijk gelezen worden, maar ook naar wat ze materieel te zeggen hadden, als product van de natuur (Uilkens 1805, 15).

Het was esthetisch bevredigend om als medewerker van de Schepper eraan mee te werken dat de natuur weer iets liet zien van hoe het voor de val allemaal bedoeld was: als plek van leven voor velen, waar zelfs bloemen en bijen samenwerkten voor beider nut, van schoonheid in alle levensvormen – maar voor Uilkens als predikant-landbouwer toch het meest in de bebouwde en optimaal productieve natuur. Van goed verzorgde akkers en weilanden kon hij intens genieten. Daarbij speelde de overweging mee dat een steeds verder groeiende bevolking alleen door een rationeel uitgeoefende landbouw adequaat kan worden gevoed.

Aanbevelingen voor de relatie van kerk en landbouw in 2023

Centraal in de opvatting van Uilkens staat de gedachte dat God zich zowel laat kennen in de Bijbel als in de ordeningen van de natuur (schepping). Dat betekent dat theologie zich over een onderwerp als landbouw pas dan goed kan uitspreken, wanneer zij naast haar eigen expertise tevens inzicht heeft in de praktijken van de landbouw en de theorie waarop die zijn gebaseerd.

Uilkens' uitgangspunten laten zich aan de hand van zijn publicaties samenvatten in vijf stellingen.

1. De kerk dient zich vanuit haar geloofsovertuiging te manifesteren op maatschappelijk terrein, en dient daarbij aansluiting te zoeken bij de expertise van haar leden in

hun beroep en opleiding. Wil de theologie constructief meespreken over wat er in de landbouw aan de orde is, dan zal zij ook de technische en praktische aspecten daarvan onder ogen dienen te zien.

'Tot het geluk van den mensch behoort toch niet een werkeloos genot, niet eene bevrediging van zijne wenschen, eene vervulling van zijne behoeften, zonder werkzaamheid en arbeid; maar veel eer eene inspanning van zijne krachten, opdat de in den mensch liggende vermogens zich zouden ontwikkelen en uitbreiden.'

(Uilkens 1806, 3)

2. Zowel vanuit bijbels als uit puur praktisch perspectief vormt de landbouw een pijler onder de maatschappij. Geen van de andere functies in de samenleving kan functioneren zonder een afdoende voedselvoorziening.

'Met den landbouw bloeijen orde, welstand en zedelijkheid in een Staat, terwijl hij de eerste bron van 's lands welvaren is, die aan de andere middelen van bestaan het aanwezen geven moet.'

(Uilkens 1806, 35)

3. Landbouwers verdienen alleen al daarom inbreng in kerk en samenleving. Bij Uilkens, een patriot, klinkt hierbij kritiek door op de regentenelite die tot 1795 in stad en platteland de dienst had uitgemaakt in Nederland:

'De grooten, in ijdelen waan, te dikwerf zich verbeeldende, over de onvervreemdbare regten en goederen hunner zwakke medemenschen willekeurig te kunnen beschikken.'

(Uilkens 1805, 65)

4. Alle levensvormen hebben een functie in het geheel van de schepping. 'Gods liefderijke bedoelingen' komen in de schepping tot uitdrukking doordat 'alles in de natuur dienstbaar is aan elkaar'. Dit geldt ook voor 'lagere' soorten als insecten (Uilkens 1806, 4 en 19-20).
5. Net als het landbouwbedrijf en net als de natuurwetenschappen dient de theologie altijd vernieuwend en innoverend te zijn.

'Tot dit alles wordt werkzaamheid gevorderd – daar, waar doodsche rust is, heeft geene verandering plaats.' Concreet betekent dit onder andere 'dat er eene vroegere bevolking is geweest van andere soorten van schepselen. Het wordt toch tegenwoordig door de kundigste Godgeleerden en Wijsgeeren, zonder eenige bedenking, aangenomen dat deze aardbol van eenen veel hooger en ouderdom dan 6000 jaren is.'

(Uilkens 1805, 27 en 115)

Voortschrijdend inzicht maakt het nodig om posities kritisch te ijken en gebruik te maken van nieuwe mogelijkheden (zoals in Uilkens' tijd de vaccinatie). In dit programma zitten elementen die ook vandaag kunnen bijdragen aan de discussie over kerk en landbouw. Geloof dat God zich zowel uitdrukt in de Bijbel als in de schepping, impliceert dat beide aspecten serieuze aandacht verdienen.

Vanuit de Bijbel brengt de theologie een visie in over verantwoorde omgang met de grond. De praktijk van die omgang valt niet los te zien van de natuurwetten, van wat op grond daarvan mogelijk is en wat niet. Zoals de maatschappelijke praktijk baat heeft bij de levensbeschouwelijke inbreng, zoals onder andere de

theologie die kan leveren, heeft de theologie baat bij mensen die werken binnen de beperkingen die de natuurwetten stellen. De kerk is geworteld genoeg om een stevige impuls te geven aan actuele discussies over landbouw en natuur, mits zij zowel zichzelf als het natuurwetenschappelijk onderwijs in Nederland serieus neemt.

Uilkens leefde en schreef in een andere tijd dan die waarin wij nu leven. Mensen leefden meer in directe afhankelijkheid van de elementen van de natuur. Het profiel van de professionele theoloog in die context verschilde van die van de theoloog vandaag.

Uilkens' programma levert verschillende vragen op voor vandaag. Hij kon ervan uitgaan dat technologie en theologie tezamen vanzelfsprekend zouden bijdragen aan de toekomst van het goede leven op aarde. Dat is in onze tijd problematischer en complexer gebleken: technologische en theologische ontwikkelingen hebben niet alleen nuttige, maar ook destructieve effecten gehad.

Verder wijst Uilkens op het gegeven dat theologie niet in een vacuüm beoefend kan worden en op de waarde van interdisciplinaire kennis. Hij kon verschillende disciplines in zijn tijd nog professioneel en in zijn persoon verenigen.

Theologen staan in de huidige context voor de uitdaging bij te dragen aan het verbinden van verschillende disciplines en soorten kennis, zoals het artikel van Eward Postma laat zien. Dit vraagt om het delen van expertise. Uilkens' doel was indertijd om boeren volwaardige te betrekken bij bestuur en samenleving in Nederland, om te beginnen in de kerk. Dat is een streven waaraan de theologie ook in 2023 positief kan bijdragen. <

Boeken

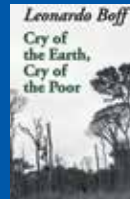
- Attenborough, D. (2020). *Een leven op onze planeet. Een terugblik en een toekomstvisie*. Amsterdam: Luitingh-Sijthoff.

- Bakker, J.-H. (2014). *Grond. Een pleidooi voor aards denken en een groene stad*. Amsterdam: Atlas Contact.

- Blok, V. (2022). *Van wereld naar aarde. Filosofische ecologie van een bedreigde planeet*. Amsterdam: Boom.

- Boff, L. (1997). *Cry of the earth, cry of the poor*. Maryknoll, NY: Orbis.

- Hamilton, C. (2018). *De provocerende aarde. Over het lot van de mens in het antropoceen*. Utrecht: Klement.

Literatuur

- *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (2009). Heerenveen: Protestantse Pers, 86 (*Heidelberse Catechismus*, Zondag 10).
- Botke, IJ. (1984). *Jacobus Albertus Uilken (1772-1825), predikant en hoogleraar in de landhuishoudkunde*. Groningen: Universiteitsmuseum Groningen.
- Buisman, Jan Wim (2013). *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen Rede en Religie?* Nijmegen: Vantilt.
- Haas, Frieda de, en Bert Paasman (1987). *J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In ijver en onverzadiglijke lust om te leren*. Zutphen: Walburg Pers, 62.
- Hellenbroek, Abraham (1851). *Voorbeeld der Goddelijke Waarheden, voor eenvoudigen die zich bereiden tot de belijdenis des geloofs*. O.L. Schildkamp: Groningen, i (kennis van God God), 1.
- Klinken, Gert van, en Geert Luth (2013). *Een eigenzinnige geloofsgemeenschap. Kloosterkerk Ter Apel 1604-2013*. Vught: Skandalon, 62-63.
- Klinken, Gert van (2018). Een hervormde pastorie in een middeleeuws klooster. Een predikantswoning in Ter Apel gedurende de negentiende en twintigste eeuw. In: Nikolaj Bijleveld en Justin Kroesen (red.), *De protestantse pastorie in Noord-Nederland. Vijf eeuwen leven en werken*. Gorredijk: Noordboek, 169-188.
- Knijff, Pieter (2023). De kerk en de boer. In: *Ouderlingenblad voor Pastoraat en Gemeenteopbouw* 100 (maart 2023) nummer 1145 (digitaal toegankelijk via theologie.nl).
- Leibnitz, G. (1734). *Essay de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. Amsterdam: François Changuion.
- Martinet, J.F. (2021). *The Catechism of Nature for the Use of Children*. Boston: West and Larkin, 1793; heruitgave door John Hall, Milton Keynes: Alpha Editions.
- Uilken, J.A. (1805). *Beschrijving van de merkwaardigste voortbrengselen der natuur, met aanwijzing van derzelver nut, bijzonder voor den mensch*. Amsterdam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: Cornelis de Vries, Hendrik van Munster en Johannes van der Hey, delfstoffen), 27-115.
- Uilken, J.A. (1806). *Beschrijving van de merkwaardigste voortbrengselen der natuur, met aanwijzing van derzelver nut, bijzonder voor den mensch*. Amsterdam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: Cornelis de Vries, Hendrik van Munster en Johannes van der Hey, plantenkunde), 3-35.
- Uilken, J.A. (1813). *De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, tot verheerlijking van God en tot bevordering van nuttige natuurkennis*. Groningen: J. Oomkens.
- Uilken, J.A. (1819). *Handboek van Vaderlandsche Landhuishoudkunde*. Groningen: J. Oomkens, ix.
- Uilken, J.A. (1842). *De kennis van den schepper uit zijne schepselen, of korte schets der natuurkennis voor de jeugd; tot een grondslag van alle godsdienstig onderwijs*. Groningen: J. Oomkens, vijfde druk met voorwoord uit 1803. Geraadpleegd via dbnl.org/auteurs, april 2022.

Rogge groeit Westerwolde bloeit

als aanvulling op de ecologische hoofdstructuur

oestergors

atalanta

Een ongemakkelijke waarheid

Retorische strategieën van de prediker als klimaatprofeet

Het project Grond van de Protestantse Theologische Universiteit onderzoekt hoe de urgentie van de klimaatproblematiek en de christelijke theologie op elkaar betrokken kunnen worden. We onderzoeken christelijke praktijken in geloofsgemeenschappen en het handelen van pastores en predikanten ten aanzien van de concrete praktijken van 'grond' in relatie tot hun theologie. In een deel van het onderzoek richten we ons op de inhoud en werking van preken. Deze homiletische invalshoek is gekozen, omdat preken binnen de protestantse traditie gelden als dragers van verandering.

Preken hebben een vormend karakter (Pleizier 2010) en bieden spiritueel potentieel om mensen te inspireren tot transformatie van denken en handelen. De theologische professionals die in hun prediking bewustwording rond klimaatproblematiek bespreekbaar willen maken, blijken echter handelingsverlegenheid te ervaren.

Daarbij spelen meerdere factoren een rol (zie het artikel van Postma e.a.), maar één van de redenen lijkt het ontbreken van een retorische strategie om controversiële onderwerpen zó te benoemen, dat ze geen polarisatie teweegbrengen maar motiveren tot constructief handelen.

In homiletische studies is er de laatste jaren specifiek aandacht voor deze uitdaging, getuige publicaties van onder meer John S. McClure: *Ethical approaches to Preaching, Choosing the Best Way to Preach About Difficult Issues*;

Leah D. Shade: *You Can't Say THAT in a Sermon: Social Issues, Preaching, and Dialogue During a Time of Societal Upheaval*; en in Nederland: *Making See. A Grounded Theory on the prophetic dimension in preaching*, de publicatie van Kees van Ekris over profetisch preken.

In dit artikel verkennen we de genoemde handelingsverlegenheid. De vraag daarbij is welke retorische strategieën het handelingsrepertoire van de predikanten kunnen verruimen als het gaat om het adresseren van 'een ongemakkelijke waarheid'. We verkennen eerst de verlegenheid, vervolgens onderzoeken we twee oplossingsrichtingen, één vanuit de theoretische homiletiek en één vanuit de werking van seculiere klimaatfilms. Na exploratie van beide doen we enkele aanbevelingen voor de praktijk.

Verlegenheid

De context van christelijke prediking aangaande het klimaat, is divers. Nogal wat mensen hebben vandaag de dag het besef dat de klimaatcrisis om beslissende keuzes vraagt. Het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) presenteert het ene alarmerende rapport na het andere en roept op tot daadkrachtig ingrijpen. Internationale klimaatconferenties stellen doelen om de opwarming van de aarde te beteugelen, maar de doelen worden vervolgens betwist en nauwelijks gerealiseerd.

Klimaatactivisten zoals Christians for Climate Action benadrukken de urgentie van het probleem vanuit christelijk perspectief. Tegelijkertijd zijn er, ook onder christenen, 'klimaatontkenners' die oproepen tot negeren van gedragsverandering en de urgentie van het probleem bagatelliseren. Zij menen dat een complot van sinistere krachten heimelijk werken aan een 'Great Reset' van de wereldorde die hen in hun macht willen krijgen. Beide groepen vertegenwoordigen uitersten.

Ergens daartussenin beweegt zich een grote groep christenen die zich echter nauwelijks engageert met deze bewegingen, en vier van de tien christenen blijken geen verbinding te leggen tussen hun geloof en vragen van duurzaamheid en klimaat (I&O Research 2022).

Of dat ook geldt voor de professionele werkers, de pastores en predikanten, is niet onderzocht. Wel hebben we aanwijzingen dat professionele werkers die klimaatproblematiek willen adresseren, aarzelen om dit in hun geloofsgemeenschap te doen. Een eerste reden lijkt te zijn dat de urgentie ervan niet voldoende leeft onder de gemeenteleden, hetgeen correspondeert met onze bevindingen van een pilot-onderzoek.

In het voorjaar van 2022 hebben we een kleine steekproef gedaan onder een zevental predikanten van protestantse signatuur. We hebben hen gevraagd naar het materiaal van de kerkdiensten die zij op de jaarlijkse 'biddag voor gewas en arbeid' in de tweede week van maart hebben gehouden. Vier van de collega's gaven aan dat zij deze dienst niet of niet alleen hadden gewijd aan de thematiek van arbeid en oogst, maar veeleer aan de ontketende oorlog in Oekraïne ofwel aan de versoepeling van de Covid-19-maatregelen waardoor zij weer in het kerkgebouw konden samenkomen. Ze noteerden dat deze thema's op dat moment dichter bij het hart van de gemeente lagen en

> Gevoeld ongemak bij het adresseren van een thema waarover verdeeldheid heerst, maakt predikanten terughoudend in hun preken en spreken.

daarom, om te thematiseren in de preek, als meer urgent aanvoelden dan iets wat met de omgang met grond, gewas, klimaat of duurzaamheid te maken zou hebben.

Dit lijkt exemplarisch voor het feit dat het thema van het klimaat permanent met ander 'nieuws' moet concurreren om aandacht. Het is een 'slow crisis' en minder concreet, tastbaar en wellicht ook minder 'bepreekbaar' dan andere crises. Daarbij heeft klimaatprediking een wat zurig en moralistisch imago, zoals ook een groot prediker als Samuel Wells impliciet veronderstelde in een lezing bij de Societas Homiletica in 2022.

Angst voor een moralistisch imago klonk ook door bij predikanten die zich aanmeldden voor een nascholingscursus 'Van U is de Aarde' aan

de PThU. Zij gaven vier beweegredenen voor hun huiver om de thematiek van het klimaat aan de orde te stellen.

- Angst voor polarisatie in een slinkende kerk.

'Ik vrees dat spreken over klimaatkwesties polariserend werkt in mijn toch al kleine gemeente.'

- Verwachting van wat prediking zou moeten zijn die botst met hun persoonlijke gesteldheid.

'Ik word geacht hoop te verspreiden. Hoe zou ik kunnen preken over iets dat mij alleen maar somber maakt?'

- Een kwetsbare en eenzame positie in de kerk.

'Als ik zeg dat ik geen vlees eet, kijken mensen me al boos aan, alsof ik mensen hun stukje vlees wil ontnemen dat ze met hard werken hebben verdiend.'

- Gevoelens van persoonlijke incompetentie.

'Ik voel mezelf machteloos. Ik zou een voorbeeld moeten zijn, maar dat ben ik niet. Hoe kan ik iets zeggen zonder als 'woke' te worden weggezet?'

Aldus constateren we dat een mix van persoonlijke en professionele kwetsbaarheid, en het besef een thema te adresseren waarover in de samenleving verdeeldheid heerst, predikanten terughoudend maakt in hun spreken en preken. Wellicht spelen er ook andere factoren van meer inhoudelijke aard, maar in dit artikel zoomen we nader in op dit gevoelde ongemak van het brengen van een controversiële boodschap.

Homiletische strategieën

In de homiletiek is het adresseren van een controversiële thematiek niet uitzonderlijk, het is al gegeven met de inhoud van christelijke prediking zelf: het evangelie van Jezus Christus is immers 'aanstoot' (*skandalon*, 1 Korintiërs 1:23-24) en 'niet naar de mens' (Galaten 1:11). In de brieven van het Nieuwe Testament zien we al hoe de inhoud van de boodschap van de apostelen op weerstand stuit.

Zij hanteren verschillende communicatieve strategieën om hun hoorders te overtuigen, zoals: aansluiten bij de belevingswereld van de hoorder en vandaar uit oproepen tot geloof, ofwel schetsen zij direct een contrast tussen de belevingswereld en de keuze die gemaakt moet worden. Autoriteit speelt ook een grote rol, waarbij zowel een beroep op externe autoriteit kan worden gedaan als op de eigen geloofwaardigheid en authenticiteit van de prediker, om het gezag van de boodschap te legitimeren.

Dus juist de wetenschap dat christelijke prediking in zichzelf al kritisch is en balanceert tussen het bieden van troost en uitdaging (Van der Geest 1978) of, theologischer gezegd, zich verhoudt in het spanningsveld van wet en evangelie, vraagt om retorische prudentie. Wanneer het dan ook nog eens gaat om thema's die zowel raken aan existentiële geloofszaken als aan thema's die in de samenleving gepolariseerd zijn, is het niet verwonderlijk dat predikers dit soort brisante thema's liever laten liggen.

Grenzen, perspectieven en richtingwijzers

In een studie naar de werking van prediking, bepleitte Hans van der Geest ooit al voor het aanspreken van de hoorders zonder moreel

oordeel. Aan de transactionele analyse ontleende hij het inzicht dat de prediker zich niet moet (laten) plaatsen in de onmogelijke rol van autoritaire betweter, maar op authentieke, volwassen wijze liefst in dialogische vorm mag aangeven wat de prediker zelf relevant acht in het licht van de bijbelse overlevering. Zulk spreken achtte hij spreken vanuit bescheidenheid en volmacht, als echo van de autoriteit van Christus zelf (Van der Geest 1978, 110).

Bij omstreden onderwerpen, ziet Van der Geest vooral de beperkingen van de prediking als het gaat om het veranderen van mensen. Zulke prediking roept vooral hulpeloosheid en ergernis op. Hulpeloosheid vanwege de door hoorders gevoelde onmacht om écht iets te doen, en ergernis vanwege het feit dat de monoloog van de prediking gebruikt wordt om met goddelijk gezag een bepaalde stellingname te communiceren. Op deze wijze kan prediking weinig bewerkstelligen, zo stelt Van der Geest, tenzij de prediking aansluit bij datgene wat er bij de hoorders al voorhanden is aan zoekproces en overwegingen (129).

In een latere publicatie blijkt Van der Geest opnieuw terughoudend als het gaat om vormen van profetisch confronterende prediking over gevoelige thema's. Dat acht hij al gauw machtsmisbruik. Wel ziet hij mogelijkheden voor prediking om aan te sluiten bij existentiële onderliggende vragen die iedereen aangaan. Een prediker hoeft dan niet persoonlijk kleur te bekennen om toch op authentieke wijze de goede vragen te adresseren (Van der Geest 1991, 72-75).

Inmiddels lijkt deze scepsis en terughoudendheid ten aanzien van de verbinding tussen prediking en politiek gevoelige thema's weer wat minder te zijn. In de theologie na de

eeuwwisseling klinkt sterker dan bij Van der Geest de roep om heldere stellingnames, om een 'counter-testimony' (Walter Brueggeman) ten opzichte van gangbare westerse leefpatronen en om profetische prediking (Johan Cilliers, Charles Campbell e.a.)

Kees van Ekris (2019) deed onderzoek naar de werking van profetische prediking die daadwerkelijk verandering teweeggebracht heeft en ontdekte een samenhang van verschillende functies van dit type prediking. Het gaat daarbij allereerst om het zichtbaar maken van hetgeen destructief werkt in de samenleving. Hierbij worden predikers sterk geconfronteerd met hun roeping en de moed die nodig is om te spreken. Het zichtbaar maken van destructieve krachten werkt in feite al als interventie in een prediking, doordat de prediker zorgvuldig afweegt waar het betoog continuïteit zoekt met hoorders en waar het kritische interventies plaatst.

De prediker brengt daarmee een dynamiek op gang die 'epifanisch' kan werken, de werkelijkheid van de hoorder komt in nieuw perspectief te staan, hetgeen nieuw inzicht, bewustwording en taal kan opleveren. Daarmee anticipeert de prediking niet alleen op een visioen in de toekomst, maar ook op een kracht in het heden die de hoorders mobiliseert en uitnodigt tot inwijding en participatie in de problematiek van de crisis, in het beraad erover en in de catharsis, het zoeken naar loutering en nieuwe wegen.

In de context van een verdeelde samenleving in de Verenigde Staten onderscheidt John McClure in zijn *Ethical Approaches to Preaching* (2021) vier verschillende strategieën van prediking in gepolariseerde situaties. Elke strategie hangt samen met een theologische en

ecclesiologische voorkeurspositie. Een effectieve prediker zal een strategie toepassen die aansluit bij de wijze waarop het moreel beraad in de gemeenschap gestalte krijgt en dit levert dus verschillende strategische modellen op, zoals:

- een communicatieve ethiek die op dialogische wijze focust op het zoeken naar universele en breed geaccepteerde morele normen en daarbij aansluit (2);
- een getuigenisethiek die het besef van deugden evoceert en focust op het construeren van een contra-culturele gemeenschap van christelijke signatuur (37) en daartoe oproept;
- een bevrijdingsethiek die focust op sociaal-maatschappelijke doelen, het bekritisieren en bevrijden uit onderdrukkende sociale, politieke, economische en andere systemen (61) en daartoe aanzet;
- een relationele ethiek die zich richt op het gastvrij samenbrengen van mensen en het cultiveren van intermenselijke relaties om tot gemeenschappelijk beraad te komen (90) en dat praktiseert.

Wanneer we deze homiletische richtingwijzers nu betrekken op het professionele spreken van pastores en predikanten inzake de klimaatcrisis, dan zien we in bovenstaande aanzetten eigenlijk vier stappen die predikers kunnen zetten om een retorische strategie te ontwerpen.

1. De eerste stap is het nauwkeurig luisteren en analyseren van de problematiek in het licht van Schrift en traditie en het zoeken naar aanknopingspunten bij de hoorders. Waar ligt precies hun zorg, engagement, twijfel, waar is die mee verbonden?

2. De tweede stap is het bepalen van de eigen roeping en positie: welke vrijmoedigheid is er en waar ligt een gemeenschappelijk belang en solidariteit? Voor de theoloog geldt dat de verworteling in een gedeeld geloof, een theologisch perspectief en een praktische spiritualiteit hierbij zeker articulatie vragen.
3. De derde stap is het kiezen welke bij de gemeenschap passende kracht vooral wordt gemobiliseerd: dialoog, getuigenis, deugd of relatie.
4. De vierde stap is bepalen in welke fase de gemeenschap zich bevindt ten aanzien van deze crisis en op grond daarvan zien wat nodig en mogelijk is van bewustwording van de problematiek tot aan het bepalen van gezamenlijke offers en actie.

Met dit instrumentarium kan een prediker in elk geval de valkuil van de autoritaire betweter vermijden en verschillende handelingsalternatieven afwegen.

Seculiere klimaatprofeten en herhaalde noodkreten

In dit artikel kijken we echter nog breder dan de geloofsgemeenschap hoe er in de seculiere westerse wereld omgegaan wordt met het oproepen tot bewustwording van de klimaatproblematiek. We constateren dat er de laatste decennia vaker alarm is geslagen, zonder dat we de impact ervan precies kunnen bepalen. Wat opvalt, is de taal van de 'noodkreet' die klinkt en het perspectief van een apocalyptisch rampscenario.

De Amerikaanse zoöloge Rachel Carson waarschuwde in 1962 in de publicatie *Silent Spring* al voor de bedreiging voor het leven op aarde door het gebruik van chemische

pesticiden. Zij opent haar geruchtmakende boek met een alarmerende parabel waarin ze een wereld schetst waar de vogels niet meer zingen:

There was a strange stillness. The birds, for example – where had they gone? (...) It was a spring without voices. On the morning that had once throbbed with the dawn chorus of robins, catbirds, doves, jays, wrens, and scores of other bird voices there was now no sound; only silence lay over the fields and woods and marsh (2).

Ook het IPCC-rapport van najaar 2022 gebruikt de taal van de noodkreet en de dreiging om de urgentie van de crisis te schetsen.

Het cumulatieve wetenschappelijke bewijs is ondubbelzinnig: klimaatverandering vormt een bedreiging voor het menselijk welzijn en de gezondheid van de planeet. Elk verder uitstel van wereldwijd gecoördineerde en anticiperende actie tot aanpassing en mitigatie van de situatie vergroot het risico dat we de toch al geringe en snel kleiner wordende kans om een leefbare en duurzame toekomst voor iedereen veilig te stellen, zullen missen (35, vertaling F5).

Na de presentatie van alle overweldigende feiten schetst dit rapport echter ook dat er twee wegen zijn die we moeten inzetten om de klimaatverandering te keren. Een daarvan is inzetten op het aanpassingsvermogen van de natuur en de tweede is inzetten op het aanpassingsvermogen van de mens. In het pleidooi voor het inzetten van adaptatie van de mens, zien wij een bevestiging van het belang van het onderzoeken van retorische strategieën die kunnen worden aangewend om bewustzijn en verandering te bewerkstelligen.

Klimaatfilms

Als vergelijkingsmateriaal voor profetische prediking in het seculiere domein bestuderen we twee bekende seculiere filmische 'preken' over klimaatverandering, namelijk *An Inconvenient Truth* van de Amerikaan Al Gore en de meer recente Hollywoodfilm *Don't look up*.

We kunnen leren van de retorische strategieën die zij gebruiken om in hun streven 'gewone' mensen te mobiliseren tot bewustwording van de problematiek als eerste stap, om zich aan te passen aan een nieuwe levensstijl.

Films zijn natuurlijk niet geheel vergelijkbaar met prediking, alleen al vanwege het gebruik van de encenering van verbeelding in beeld en muziek. Omdat de totale beleving van liturgie en prediking echter ook tot uitdrukking komt in verbeelding, muziek en woorden, lijkt dit toch een interessante oefening. Welk retorisch repertoire gebruiken klimaatwetenschappers en 'klimaatprofeten' eigenlijk?

We volgen gepubliceerde retorische analyses, om tot slot de uitkomsten hiervan te leggen naast de homiletische bevindingen en te evalueren met het oog op mogelijke lessen voor de prediking binnen de context van de christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland.

An Inconvenient Truth (2006)

'Vandaag stel ik u voor: leven en dood.'

Dit krachtige appèl uit het bijbelboek Deuteronomium in hoofdstuk 30:15 gebruikt Al Gore in zijn vervolg op de film *An Inconvenient Truth*. Met een intertekstuele verwijzing naar het gezag van de bijbelse tekst legt hij een ultieme claim op de toehoorders. Uitstel en excuses zijn niet meer legitiem, voor wat het klimaat aangaat is het nu of nooit. En de referentie naar

deze tekst impliceert eveneens dat dit feit, deze 'waarheid', niet in de hemel gezocht moet worden, ook niet 'voorbij' de zee, want het gebod is volledig duidelijk én nabij:

'Leef volgens de geboden en je zult leven en God zal je zegenen en het land waar je woont.'

Om dat land gaat het als het om klimaat gaat. De planeet die wij bewonen, de grond waarop we leven. Met een enkel woord weet Gore voor niet-bijbelkenners de urgentie van leven of dood te benoemen, terwijl voor ingewijden direct ook iets meeklinkt van de weg van het leven volgens Tora.

Het is een voorbeeld van de strategie van Gore, zoals die naar voren komt in zijn meest invloedrijke film uit 2006: *An Inconvenient Truth*, of met de ondertitel van het boek: *The Planetary Emergency of Global Warming and What We Can Do About It*. De film zelf is door recensenten vergeleken met een 'puriteinse preek', vanwege de structuur van onheil en verlossing, de apocalyptische beeldspraak en de uiteindelijke oproep tot actie 'wat we eraan kunnen doen' aan het eind.

Wij volgen eerder onderzoek van Thomas Rosteck en Thomas S. Frentz (2009) die in hun analyse van deze film concluderen dat de retorische efficiëntie ligt in de combinatie van drie 'speech modes'.

- De eerste modus is de *milieuklaagzang of jeremiade*. Deze modus roept sterke emoties op door het gebruik van angstaanjagende apocalyptische beelden. Dit type retoriek is een bekende communicatiestijl van activisten. Daarin ligt de focus op waarschuwingen en aankondiging van catastrofes, zogenaamde 'eco-horror' (3). In de film zien we dit voor

ons: een angstaanjagende toekomst vanodelijke orkanen, stijgende oceanen, droogte, hongersnoden enzovoort, precies zoals we die kennen uit apocalyptische teksten. De kracht van deze strategie is helder, maar het probleem is veelal dat het én te eenvoudig én te sterk aangezet is, zodat het gemakkelijk vervreemding of extremisme oproept.

- De tweede modus is die van de *documentaire*. Daarmee krijgt een klaagzang of aanklacht meer objectiviteit en overtuigingskracht. Wetenschappelijke argumenten gepresenteerd in een populariserende documentairstijl onderstrepen de sterke beeldtaal. Dat imponeert en geeft aan dat het niet gaat om een soort *science fiction*, maar om betrouwbare gegevens. Al Gore presenteert veel wetenschappelijke details en feiten in zijn film en laat deskundigen aan het woord om op die wijze vertrouwen te wekken.
- De derde modus in de film van Gore is de *persoonlijke biografie*. Hier draagt het persoonlijk ethos van de boodschapper de boodschap. De film bevat een persoonlijke vertelling. Al Gore vertrouwt ons zijn persoonlijke geschiedenis toe, inclusief pijnlijke en dramatische gebeurtenissen, zoals het bijna fatale ongeluk van zijn zoon en de tragische dood door longkanker van zijn enige zus. Dat waren levensveranderende ervaringen voor hem en daarmee toont hij hoe verandering op grond van voortschrijdend inzicht mogelijk is.

Homiletisch herkennen we in deze analyse de drie aristotelische retorische modi van *logos*, *ethos* en *pathos*, die door de homiletiek altijd zijn aangeprezen als een methode om overtuigingskracht te bewerkstelligen. De heftige beelden roepen immers het *pathos* op, de

wetenschap construeert de *logos* en de persoonlijke betrokkenheid bevestigt het *ethos* om de boodschap niet alleen indrukwekkend en informatief, maar ook betrouwbaar te laten zijn.

Toch is het hanteren van deze strategie en het inzetten van de drie retorische stijlmidde-len geen garantie voor succes als het gaat om beïnvloeding die moet leiden tot transformatie van gedrag. Dat blijkt ook uit de analyse van de inhoud van een recentere film, de satirische komedie *Don't look up*.

Don't look up (2021)

Deze film van Adam McKay met een cast met Leonardo di Caprio en Meryl Streep vertelt het verhaal van een jonge promovenda en haar begeleider: ze ontdekken een komeet die in iets meer dan zes maanden de hele planeet zal vernietigen. Hun plicht is de wereld te informeren en te waarschuwen.

Het tragische is echter dat niemand wil luisteren. De president kiest electoraal belang boven het luisteren naar de noodkreet, tv-presentatoren zijn alleen geïnteresseerd in drama en zoeken een 'vals evenwicht' in de nieuwsberichten, grote industrieën proberen winst te maken uit de situatie, maar de technologie faalt. De jonge vrouw wordt neergezet als een hysterica en de wetenschapper is niet in staat alleen met rationele argumenten te overtuigen. Ondertussen lijden minder bedeeden, terwijl de rijken de middelen hebben om aan de ramp te ontsnappen.

De analogie met de klimaatcrisis is duidelijk. Het opvallende punt is de non-respons. Zoals klimaatwetenschapper Peter Kalmus stelde: 'Het is de meest accurate film over de angst-aanjagende non-respons van de maatschappij op de klimaatafbraak die ik heb gezien' (in *The Guardian* van 29 december 2021).

Dus waar Al Gore in 2006 nog enig succes kon boeken door wetenschappelijke feiten, beeldmateriaal en persoonlijk engagement te combineren, probeert *Don't look up* ons bewust te maken van de situatie dat wat voor argumenten er ook worden aangevoerd, ze uiteindelijk allemaal geen effect hebben, omdat mensen weigeren op te kijken, te luisteren en te leren van de geschiedenis. Daarom wordt de mensheid gedwongen om de geschiedenis opnieuw herhalen, zoals de film aan het einde suggereert.

Conclusies

De retorische analyse van beide films vergeleken met de homiletische analyse, brengt ons tot een drietal overwegingen. Uiteraard met alle beperkingen die zijn gegeven met dit louter westerse perspectief.

- De film *An Inconvenient Truth* van Gore heeft als retorische strategie om feiten te combineren met een verhaal, persoonlijke belangstelling en een universeel en veelbelovend perspectief. Dit sluit aan bij de bevindingen die onder anderen Van Ekris geeft in zijn homiletische analyse van profetische prediking: niet alleen alarmkreten of deconstructie, maar ook het schetsen van een nieuw perspectief wekken in elk geval de hoop op een andere werkelijkheid. Dit sluit aan bij wat prediking altijd al heeft gedaan, wat in de Joodse theologie zo levendig aanwezig is en wat Jezus deed: een universeel of kosmologisch perspectief combineren met de belangstelling voor persoonlijke levensverhalen. Prediking kan beide samenbrengen en verschillende stemmen includeren om positiviteit te evoceren.

- Ten tweede leert Gore ons dat predikers niet zelf de held hoeven te zijn, Gore is zelfs de antiheld. Hier kan het christelijke principe van de dienstbaarheid, of sterker nog het principe van de *kenosis*, de ontleding, helpen. Het betekent dat een prediker in het spoor van Christus weet dat hij of zij zelf niet hoeft te wachten met spreken totdat deze zelf het perfecte voorbeeld belichaamt, maar dat de weg naar transformatie altijd geplaveid is met mislukkingen, met zonde en schaamte. Voor een christen betekent het: *simul iustus et peccator*, het gelijktijdig zondaar en gerechtvaardigde zijn. Het handelen wordt dan niet geblokkeerd door streven naar volmaaktheid, maar ingegeven door besef van dankbaarheid voor geschonken mogelijkheden. Dat scheidt herkenning en daarmee vormt de prediking mogelijk juist een bron van hoop, omdat er gehandeld mag worden zonder verlamming vooraf of garantie op succes achteraf. Dit sluit ook aan bij de inzichten van Van der Geest over de 'volwassen' prediker.
- Ten derde leert *Don't look up* van McKay ons dat in de wereld van vandaag niets op voorhand geheel helder of betrouwbaar hoeft te zijn. Wetenschappelijke feiten worden niet zonder meer erkend en zelfs openlijk betwijfeld door klimaatontkenners. Dat is verontrustend, omdat iedereen alles kan beweren, en ook polariserend. Tegelijkertijd scheidt het ruimte voor geloof voorbij modernistisch en positivistisch denken waar niet alleen 'bewijs' geldt als belangrijk, maar ook geloofsperspectieven voluit mogen meetellen in het discours. Dit biedt opening voor de modus van getuigenis, in combinatie met kennis.

Inzet en offer

De homiletische analyse en de filmanalyse tonen beide dat er retorische mogelijkheden zijn om de verontruste klimaatboodschap op ge-differentieerde wijze naar voren te brengen. Het christendom heeft een lange traditie in het benoemen van ongemakkelijke boodschappen en het oefenen in profetisch geluid als het gaat om de toekomst van geloof en samenleving. Naast het kyrie van de noodkreet klonk veelal ook de oproep tot omkeer. Wellicht is dat één van de theologische concepten die in deze tijd vraagt om doorvertaling naar retorische strategie.

Vervolgonderzoek in het project Grond zal daarom niet kunnen zonder de concepten bekeering en catharsis, versterving van het zelf vanuit de bereidheid om een offer te brengen ten gunste van een veelbelovende toekomst. Een prediker helpt om daarnaar op weg te blijven. <

Literatuur

- Carson, Rachel (2002). *Silent Spring*. Fortieth Anniversary Edition. Boston/New York: Houghton Mifflin Company (Copyright 1962).
- Ekris, Kees van (2018). *Making See. A Grounded Theory on the prophetic dimension in preaching*. Zürich: LIT Verlag.
- Geest, Hans van der (1978). *Du hast mich angesprochen. Die Wirkung von Gottesdienst und Predigt*. Zürich: Theologischer Verlag.
- Geest, Hans van der (1991). *Das Wort geschieht. Wege zur seelsorgerlichen Predigt*. Zürich: Theologischer Verlag.
- Kalmus, Peter (2021). *Climat Scientist don't look up*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/dec/29/climate-scientist-dont-look-up-madness>, accessed 21-03-2023.
- McClure, John S. (2021). *Ethical approaches to Preaching. Choosing the Best Way to Preach About Difficult Issues*. Eugene, Oregon: Cascade Books.
- Pleizier, Theo (2010). *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory study in empirical theology and homiletics*. Delft: Eburon.
- Rosteck, Thomas, en Frenzt, Thomas S. (2009). Myth and Multiple Readings in Environmental Rhetoric: The Case of An Inconvenient Truth. In: *Quarterly Journal of Speech*, 95(1):1-19, DOI:10.1080/003535630802621086.
- Shade, Leah D. (2021). You Can't Say THAT in a Sermon: Social Issues, Preaching, and Dialogue During a Time of Societal Upheaval. In: *Homiletic*, Vol. 46 nr 1, 53-63. Retrieved from <https://ameriquequests.org/index.php/homiletic/article/view/5142>.

Grond-appelen

De schilder Constant Permeke (1886-1952) groeide op in een artistiek milieu. Zijn vader was restaurateur en kunstschilder, daarnaast was hij conservator van het Stedelijk Museum voor Schone Kunsten in Oostende. In 1908 zag deze Vlaamse schilder voor het eerst werk van Vincent van Gogh op een expositie. De thema's van Van Gogh zouden hem blijvend beïnvloeden, zoals het boerenleven en het expressionistisch kleurgebruik.

In het oeuvre van Permeke is een zoektocht waarneembaar naar een persoonlijke schilderstijl en eigen vormen van expressionisme. Stevige 'gegronde' figuren stonden centraal, hij werd aangetrokken door het landelijke en primitieve leven van boeren. Hun directheid en verbondenheid met de grond raakte en inspireerde hem. Zijn stijl wordt gekenmerkt door stevige contouren, donkere aardse kleuren en vereenvoudigde vormen met grote expressiviteit.

We kijken naar de aardappelrooister uit 1929. We zien een stevige sterke vrouw gehurkt zitten. Haar handen en voeten zijn bloot en groot. Haar mand staat te wachten op de oogst van opgedolven aardappelen. Zij is geschilderd in de kleuren van de grond. Aardse donkere tinten. In de aardappelen die geoogst zijn, wordt de grond letterlijk transparant. Het zijn grond-appelen!

Wie een moestuin heeft (zoals ik) herkent de pose van deze vrouw. Wie aardappels rooit, gaat woelend met zijn (of haar) handen de grond in. Je probeert op de tast te voelen waar de piepers zich verborgen houden. Je handen verdwijnen daarbij in de grond. De grond omvat daarbij jouw handen. Warmte wordt voelbaar. Aarde tussen je nagels. Zwarte vingers en vuile handen.

Grond die leven baart ...

De oogst is een geschenk.

Grond-appelen.

Constant Permeke (1886-1952), 'Aardappelrooister', 1929 >

TIPS BIJ HET THEMA

Boeken

Wirzba, N. (2022). *Agrarian Spirit: Cultivating faith, community, and the land*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.

Winning, M. (2022). *Het begint hier warm te worden* (E. Krol, vert.). Amsterdam: Lev.

De *Bosatlas van de duurzaamheid* (2019, Groningen: Noordhoff) geeft een actueel overzicht van concrete maatregelen die burgers, overheden en bedrijven kunnen nemen om hun voetafdruk te verkleinen, met kaarten, diagrammen en infographics.

Fictie

Mariken Heitman (2021). *Wormmaan*. Amsterdam: Atlas Contact. Over een vergeten erwtenras, dwergolifanten en de wording van een mens in het zoeken naar identiteit. Wat blijft er over als je afpelt wat anderen proberen op te dringen?

Bundels

Rasit Bal e.a. (2023). *Koester de toekomst. Religies en levensbeschouwingen als bronnen van inspiratie in de klimaatcrisis*

Bundel met onder meer bijdragen vanuit de werkgroep Theologie, kerk en duurzaamheid van de Raad van Kerken. Stichting In Vrijheid Verbonden. <https://www.raadvankerken.nl/files/2023/02/Koester-de-Toekomst-IS-BN-978-90-828323-2-7.pdf>

De schepping in het midden. Klimaatcrisis als theologische uitdaging (2020)

Vijfde uitgave in de reeks NZR-Cahiers die de Nederlandse Zendingraad uitgeeft in de doordenking van interculturele en missionologische thema's. https://zendingsraad.nl/files/2022/06/NZR_nzr-cahier-5-de-schepping-in-het-midden-klimaatcrisis-als-theologische-uitdaging-3.pdf

Homiletisch taalgebruik bij Oepke Noordmans

Met gebruik van Kunstmatige Intelligentie en Grounded Theory

De keuze voor een opleiding in de theologie, zeker waar die neigt uit te lopen op het predikantschap, vraagt enige voorbereiding. Niet zelden komt het dus voor dat er wordt gesproken van een *late roeping*. Zo'n *late roeping* brengt met zich mee dat de student de voorbereiding op het ambt moet combineren met een leven dat al loopt, min of meer.

Zo ook in mijn geval. Na jaren werkzaam te zijn geweest in de ICT, een snelle sector, werd de overstap gemaakt naar de trage sfeer van de kerk. Een theologisch thuis vond ik, zeker in de laatste jaren van de studie, in het werk van theoloog Oepke Noordmans. Bij hem meende ik enige culturele verwantschap te ervaren, als mede-Fries, maar het was zijn intuïtieve manier van theologie bedrijven die de zaak beklonk.

Hoe mooi zou het zijn om me een poosje met zijn werk bezig te kunnen houden bij het schrijven van het slotstuk van de studie ... de scriptie. Zeker toen zich een kans voordeed daarbij nog iets van mijn *vorige leven* te laten meeklinken. Het werd een onderzoek naar het homiletisch taalgebruik van Noordmans, waarbij ik gebruik wilde maken van kunstmatige intelligentie, maar ook de meer gangbare onderzoeksmethode Grounded Theory.

Het homiletisch tegoed van

Oepke Noordmans

Thesis master Gemeentepredikant

Dirk Sierd de Vries

Dirk Sierd de Vries

Het homiletisch tegoed van Oepke Noordmans

Universiteit

Masterscriptie Gemeentepredikant
Protestantse Theologische Universiteit
Groningen

Datum

september 2022

Begeleiders

dr. Theo Plezier
dr. Ciska Stark

Dirk Sierd (ds. D.S.) de Vries is
gemeentepredikant in Nij Beets.
| dominee@doarpstsjerke.nl

Liefhebberij

Het schrijven van een scriptie is bepaald geen sinecure. Tijdens de studie worden uiteraard met grote regelmaat papers en essays geschreven, maar hier wordt meer substantie verwacht. Om te voorkomen dat het een proces wordt van *hangen en wurgen* is de onderzoeksopzet van groot belang. De student wordt uitgedaagd een stuk te schrijven waarin de ambities zo zijn verwoord dat ze binnen de gestelde tijd kunnen worden behaald, maar vooral: dat de student er plezier aan beleeft.

Met mijn begeleider, Theo Pleizier, werd een opzet gevonden die alle ruimte bood voor ongestoord lezing van Noordmans, maar ook om aan de slag te gaan met de techniek. Een prachtige combinatie. Ik vulde mijn dagen, vaak op een terras in de Leeuwarder binnenstad, met het lezen van zijn preken. Regelmatig prettig verstoord door langs waaiende collega-theologen, onder wie de zwervende straatverkoper Tom. In Leeuwarden lezen zelfs de zwervers Noordmans.

Methode

Maar een ongericht lezen *alleen* leidt niet tot de inzichten die bij een scriptie worden verwacht. Ik wilde het taalgebruik van de preken ook bestuderen. Daarbij kon ik gebruikmaken van de Grounded Theory-methode. Een onderzoeksmethode die voor een belangrijk deel bestaat uit het coderen van tekstdelen. Per tekstdeel wordt gekeken: komt hier een thema aan de orde dat raakt aan essentie van het onderzoek?

Naast deze meer gangbare methode is gebruikgemaakt van kunstmatige intelligentie. Bij deze analyse werd het taalgebruik niet *handmatig* verzameld, maar *geautomatiseerd* middels een getraind computermodel.

Beide methoden vragen om een goede voorbereiding van het bronmateriaal. Omdat het *Verzamelde werk* van Noordmans niet digitaal te verkrijgen is, werd gewerkt met een digitale scan, vervaardigd door de Stichting dr. O. Noordmans. Zo'n digitale scan bevat naast *de zaak waarom het gaat* ook veel ruis in de data. Denk daarbij aan zwevende paginanummers, afbreekstreepjes, omgewisselde letters en voet- en eindnoten. Wanneer men een datamodel wil trainen, om te gebruiken middels kunstmatige intelligentie, is het belangrijk dat zoveel mogelijk van die 'ruis' wordt opgeschoond.

De nodige tijd ging zo zitten in het voorbereiden van de onderzoeksdata. Gelukkig kon ook bij dat *schoonmaakwerk* gebruik worden gemaakt van digitale hulpmiddelen, waardoor toch betrekkelijk snel een bruikbaar databestand voor handen was.

Vraagstelling

Met de voorbereide data en gekozen onderzoeksmethodes werd het steeds belangrijker om tot een goede vraagstelling te komen. In grote lijnen was daarop al voorgesorteerd, maar om het specifiek te krijgen is eerst literatuuronderzoek gedaan. Veel steun heb ik daarbij gehad aan Akke van der Kooi, die altijd een relevant artikel paraat had om een stap verder te komen.

Er valt veel over te zeggen, maar ik raakte vooral geïntrigeerd door het spanningsveld dat ik meende te constateren bij Noordmans, in confrontatie met Van Ruler. Waar die laatste spreekt van *inwoning* en theonome reciprociteit: een *inwendig* proces van wisselwerking tussen God en mens, ziet Van der Kooi bij Noordmans meer nadruk op *omwoning*.

De vraag die ik mij had gesteld was:

Is te achterhalen wat het taalgebruik van Noordmans typeert als hij spreekt over de Heilige Geest, zodat we ook bij teksten waarin hij dat onderwerp niet expliciet aansnijdt de Geest toch boven water kunnen krijgen. Zien we in dat taalgebruik iets terug dat aansluit bij die thematiek van in- en omwoning?

Voor de Grounded Theory-analyse werd dit de lens waardoor de preken werden bekeken. Met het computermodel bleek het nodig om iets concreter te zoeken naar het taalgebruik rondom het woordenpaar 'Heilige Geest'.

Resultaten

Om met het laatste te beginnen: het toepassen van kunstmatige intelligentie bij preekanalyse is tamelijk *cutting-edge*, er is nog weinig mee gedaan. Wel is er in Denemarken onderzoek gedaan naar een groot preekbestand, waar- bij men boven tafel kreeg dat vrouwen vaker gebruikmaken van een vrouwelijke *godnaam* dan mannen. Op het eerste gezicht weinig indrukwekkend, maar het zijn wel vragen die een wetenschappelijk antwoord kunnen krijgen door inzet van de techniek. Het handmatig bestuderen van zulke grote aantallen data is eigenlijk niet te doen. Bij mijn scriptie waren de vragen meer theologisch van aard en aanleiding tot nader onderzoek middels Grounded Theory. Het computermodel adviseerde enkele preken die expliciet, dan wel impliciet, *verhalen* van Geest. Deze preken zijn vervolgens weer opgepakt in een proces van codering.

Resumerend

De bekeken preken zijn zeer troostrijk, ze verkondigen een God die niet te beroerd is zo diep de menselijke existentie in te buigen dat Hij er zelf door verandert. Noordmans wil van een vergeestelijking van de pneumatologie niks weten, met een existentieel betrekken wordt de afstand tot de uitstorting te nauw en gaat de kracht van de Geest als geloofsartikel verloren. Daarin is Noordmans' ongemak met *inwoning*, zoals op het spoor gekomen in het literatuuronderzoek, wel te herkennen.

In zijn pneumatologie wil het accent zijn gelegen op *omwoning*. De mens wordt hier wat kleiner gemaakt, maar mag zich begeven in een schepping, een vrije speelruimte, die doordeseemd is van, de gaven van, de Heilige Geest. Die herschept waar Hij een gelovig hart aantreft en troostend aanwezig is in de kleine levens van mensen.

Een nadruk op het kleine van de mens, in een begeesterde schepping, zou zomaar tot inspiratie kunnen worden van een samenleving die soms van grootheidswaanzin aan burn-outs ten onder lijkt te gaan.

Valorisatie

Als bijproduct van het onderzoek is een applicatie gebouwd om niet alleen het Grounded Theory-proces te faciliteren, maar ook de opgeschoonde teksten beschikbaar te stellen voor een breder product.

Nieuwsgierig geworden? Neem dan een kijkje op www.stichtingnoordmans.nl.

Alexandra Matz

'Je moet gewoon kiezen'

Een praktisch-theologisch onderzoek naar de *espoused theology* van oud-leden van christelijke studentenverenigingen

Universiteit

Protestantse Theologische Universiteit

Begeleiders

dr. M. van der Meulen
prof.dr. H.P. de Roest

Alexandra Matz is begin dit jaar afgestudeerd aan de Protestantse Theologische Universiteit te Groningen voor de predikantsmaster. Zij is werkzaam als studentenwerker voor IFES en hoopt binnenkort toegelaten te worden tot het ambt van predikant in de Protestantse Kerk in Nederland. | alexandra.matz@ifes.nl

Geloven ná de christelijke studentenvereniging

Over de vraag, hoe hij terugkijkt op de impact van zijn christelijke studentenvereniging op zijn geloof, hoeft Laurens – laat ik hem zo noemen – niet lang na te denken: 'Ik ben gewoon blij dat ik als niet-gelovige daar wél binnen ben gestapt. En uiteindelijk na een paar maanden erachter kwam van: 'Ja, ik geloof wel weer.'

Laurens groeit op in een gereformeerd gezin. Zijn beste vriend op de middelbare school is atheïst en stelt vragen waar Laurens' geloof niet tegen bestand is: 'Op een gegeven moment ... ja, was het gewoon weg, denk ik.' Toch wordt hij lid van een christelijke vereniging, 'om het nog één kans te geven.' Bovendien zijn de feestjes er leuk. Door de discussies tussen gelovige en niet-gelovige Bijbelkringgenoten vindt hij antwoorden op zijn eigen vragen. Ook de gesprekken met een plaatselijke predikant helpen hem verder. Laurens doet belijdenis.

Tijdens zijn studententijd gaat Laurens sporadisch naar de kerk. Inmiddels komt hij er alleen nog als vrienden trouwen. De gemeenschapszin zoals hij die in zijn thuiskerk heeft ervaren, tekent voor hem de meerwaarde van een geloofsgemeenschap, maar hij heeft er de 'effort' niet voor over om daar in een nieuwe gemeente in te investeren. Af en toe zet hij thuis een online dienst op van een dominee die 'wel oké is'. Vanuit zijn opvoeding blijft het 'stemmetje' in zijn hoofd dat het misschien niet zo hoort, 'maar voor de rest kan ik er prima voor mezelf mee leven'. Heeft het geloof de kerk nodig? Dat weet hij niet zo goed. 'Want ik ben dus achttien jaar lang elke week twee keer geweest, en dat heeft me niet heel veel verder geholpen, zeg maar.'

Het onderzoek

Laurens is één van acht oud-studenten die ik voor mijn masterscriptie heb gesproken. Zijn verhaal is tegelijkertijd bijzonder en toch ook tekenend voor christelijke *millennials*. Voor duizenden gelovige studenten in Nederland vindt deze zoektocht plaats binnen de context van een christelijke studentenvereniging – ook voor mij. Deze studentenverenigingen zijn een spil in de religieuze socialisatie van hun leden.

De (verplichte) Bijbelstudiegroep die wekelijks of om de week bij elkaar komt, vormt hier de kern van. De verenigingen spelen niet alleen in geestelijk, maar ook in sociaal opzicht een belangrijke rol voor hun leden: wonen, feesten, studeren en sporten gebeurt vaak in gezelschap van verenigingsgenoten, en dus medechristenen. In een periode waarin de studenten vaak losgeweekt raken van hun ouderlijke kerk, is de vereniging de facto de primaire geloofsgemeenschap voor haar leden. Na de studententijd wordt het beeld diffuser: sommigen vinden de weg naar een kerk, velen ook niet.

In mijn onderzoek wilde ik erachter komen hoe kerkelijke en niet-kerkelijke oud-studenten van elkaar verschillen en welke impact hun geloofsontwikkeling tijdens de studententijd heeft op hun latere kerkelijke betrokkenheid. Ik heb diepte-interviews afgenomen met acht oud-studenten tussen de 25 en de 30. Allen zijn ze lid geweest van een christelijke studentenvereniging (Navigators, GSV, Ichthus of CSFR) en identificeren ze zich als christenen. Vier van hen zijn kerkelijk betrokken en vier niet.

In eerste instantie veronderstelde ik dat kerkelijke betrokkenheid voortvloeit uit geloofsovertuigingen, ofwel: mensen geloven 'x', dus doen

zij 'y'. In de loop van mijn onderzoek kwam ik erachter dat de relatie tussenbeide complexer ligt. Allereerst omdat geloof zich nooit vormt in een vacuüm. Wat mijn respondenten geloven bepaalt of en waar ze een kerkelijk thuis vinden, maar tegelijkertijd is dit geloof mede gevormd door hun kerkelijke achtergrond en door de geloofsgemeenschappen waar ze mee in aanraking zijn gekomen gedurende hun studententijd. Bovendien zijn zowel geloofsontwikkeling als ook kerkelijke betrokkenheid onderhevig aan dezelfde invloeden, die alles te maken hebben met hun leeftijd, levensfase en boven alles de tijd waarin zij leven.

Inzichten uit de theorie

Theoloog Andrew Root typeert het huidige tijdsgewricht als een 'tijdperk van authenticiteit'. Dat houdt volgens hem nauw verband met de door socioloog Charles Taylor beschreven secularisatie en het bijbehorende transcendentieverlies. Met de Verlichting is de wereld 'onttoverd' geraakt. Mensen zien zichzelf niet langer als de speelbal van allerlei machten en krachten, maar als autonome individuen. Root wijst erop de notie geloofsontwikkeling zelf al getuigt van een (post-)modern denkbeeld. Het veronderstelt namelijk dat ieder zijn of haar eigen weg mag, of beter gezegd, moet kiezen.

Geloof is dus geen vanzelfsprekendheid, maar een keuze. Die keuze wordt bepaald door de vraag: 'Past dit bij mij?' Die focus op authenticiteit komt in de verhalen van mijn respondenten steeds weer terug. Zij hebben het over het belang van het vormen van een 'eigen mening' en het maken van een 'eigen keuze'. Keuzes rondom geloofsovertuiging en -beoefening staan dan ook onder druk: 'Draagt het bij aan wie ik ten diepste ben en wil zijn?'

Dat heeft ook impact op hoe ze naar de kerk kijken. Volgens theoloog Pete Ward leven we in een 'vloeiende tijd'. Waar identiteit vroeger gebaseerd was op het behoren tot een bepaalde groep, moet de postmoderne mens zijn of haar identiteit los van de gemeenschap verwerven. Zo verwordt de kerk tot één van vele beschikbare *lifestyle* opties, als mogelijkheid tot zelfontplooiing.

Onderzoekresultaten

Al met al worden Roots en Wards bevindingen gestaafd door de verhalen van de respondenten, met enkele kanttekeningen. Naast het streven naar authenticiteit, dat samenhangt met een mate van individualisme, geven de respondenten ook blijk van een sterk verlangen naar verbondenheid.

Relaties spelen een belangrijke rol in de geloofsontwikkeling. Zo geven vrijwel alle respondenten voorbeelden van (oudere) gesprekspartners die hun geloof hebben helpen vormen. Verder vertellen de respondenten wel degelijk over momenten van beleefde transcendentie, ofwel godservaringen.

De vraag echter of de kerk ook naar iets (of iemand) verwijst dat haar overstijgt, vinden mijn respondenten lastig te beantwoorden, of ze nu wél of niet betrokken zijn bij een kerk. Voor de meeste respondenten geldt, net als voor Laurens, dat de kerk is wat ze ervan zien: een samenkomst op zondagochtend.

Dat roept vragen op. Als de kerk in wezen niet verschilt van een voetbalvereniging of de Rotary, dan is ze – gechargeerd gezegd – alleen relevant voor mensen wier hobby toevallig het zingen van liederen en luisteren naar een toespraak op zondagochtend is.

Zo iemand is Laurens niet:

'Ik denk dat het onderaan de streep het daarop uitkomt dat ik een kerkdienst gewoon niet heel leuk vindt. En dan vraag ik me af: Ja, waarom zou ik dan wél gaan? En dat weet ik niet, eigenlijk.'

Hoe verder?

Als geloof een keuze is en de kerk een club, dan dreigen *millennials* de ontmoeting met de Ander en verbondenheid met andere gelovigen mis te lopen. Er staat dus echt iets op het spel.

In mijn scriptie formuleer ik een aantal aanzetten om hiermee om te gaan. Ze gaan primair over een nieuwe manier van kijken naar kerk-zijn en niet om het toevoegen van nog meer activiteiten om 'de jeugd' binnenboord te houden.

Zo kunnen kerken krachtige mentorgemeenschappen zijn voor jongvolwassenen. Door een plek te zijn waar verhalen worden verteld en gehoord kunnen zij het voor mensen mogelijk maken om hun individuele levens verbinden aan Gods verhaal.

Als jonge gelovige, als toekomstig predikant en als studentenwerker hoop ik hieraan bij te dragen. Zo starten we in Groningen binnenkort met de 'Bijna Burgercursus', een reeks avonden voor (bijna) afgestudeerden, waarbij het gaat over geloven na de vereniging.

Literatuur

- Root, A. (2017). *Faith formation in a secular age: Responding to the church's obsession with youthfulness*. Ada, MI: Baker Academic.
- Ward, P. (2005). *Liquid church* (4^e druk). Milton Keynes, UK: Paternoster Press.
- Perrin, R. (2020). *Changing Shape: The Faith Lives of Millennials*. London: SCM Press.

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

Frank G. Bosman, dr. Jorge Castillo Guerra, drs. Harry Harmsen (webredacteur), dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), prof.dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Martijn Steegen, prof.dr. Theo van der Zee (hoofredacteur)

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Redactie.AMG | Marieke van der Giessen-van Velzen, Zoetermeer

Vormgeving

Frank de Wit, Zwolle

Druk

Pumbo.nl

Foto's en illustraties

Omslag voor- en achterzijde: René Rosmolen
Beeldserie 'Groninger Ommelanden': René Rosmolen
Foto Lellens blz. 44-45: Margo Jonker

Online, download en on demand

Handelingen verschijnt viermaal per jaar en is gratis online te lezen en te downloaden via www.handelingen.com of www.radbouduniversitypress.nl. Het is tevens mogelijk via deze websites een gedrukt exemplaar te bestellen.

Nieuwsbrief

Blijf op de hoogte van nieuwe nummers via onze nieuwsbrief. Aanmelden hiervoor kan op de website van *Handelingen*.

ISSN 1876-8024
E-ISSN 2773-2096

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

© 2023 *Handelingen*

Handelingen wordt gepubliceerd in Diamond Open Access met de volgende Creative Commons-licentie: Attribution-4.0-International (CC BY 4.0). Deze licentie houdt in dat het kopiëren, distribueren, vertonen en uitvoeren van het werk en afgeleide werken is toegestaan op voorwaarde van het vermelden van de oorspronkelijke auteur(s) en bron.

In het volgende nummer:

Oorlog en vrede

Themaredactie: Pieter Vos

Door de Russische invasie in de Oekraïne dient het thema 'oorlog en vrede' zich met grote urgentie aan. Deze oorlog vraagt niet alleen om geopolitieke en militair-strategische afwegingen of praktische hulp en steun van hen die direct door de oorlog getroffen worden. Er zijn ook ethische vragen aan de orde, waarbij naast de rechtvaardiging van militaire steun aan Oekraïne ook het perspectief op vrede in beeld zou moeten komen.

In het volgende nummer van *Handelingen* zoomen diverse theologen, uit zowel de ethiek en systematische theologie als uit de praktische theologie, in op vragen als: hoe is de militaire steun aan Oekraïne ethisch te verantwoorden en wat is er nodig om vrede te bewerkstelligen? Is de inzet van (semi-)autonome wapens

te rechtvaardigen? Hoe kan de theologie bijdragen aan het ontmaskeren van Russische oorlogspropaganda waarin dikwijls ook religie wordt ingezet? Welke morele ervaringen hebben militairen na inzet in militaire missies? Welke rol kunnen kerken en ngo's, naast hulp en ondersteuning van oorlogsvluchtelingen, spelen in de ethische bezinning op vragen over rechtvaardigheid en vrede en het bevorderen van concrete vredespraktijken?